

DÜŞÜNCE TARİHİ

Orhan Hançerlioğlu

Gök Boşluğunda Bir Dünya

Güneşten koptuğunu varsaydığımız bu gaz bulutuna *Anaksagoras*'ın diliyle *düzene girmemiş özdek* diyoruz.

Evrim

Yan boynuzsuz, boyasız, kanatsız, hantal bacaklı insan? Onu da aklı koruyacaktı.

Fransız bilgini *Jean Lamarck* (1774–1829): Varlık, içinde varlaştığı özdeksel koşullarla oluşur.

Darwin, öncellerinin düşünsel bulgularını, bilimsel deney ve gözlemlerle tanıtlamıştır. *Darwin*, kendisinden önce ileri sürülmüş olan türlerin birbirlerinden dönüşerek oluştukları varsayımın nedenlerini araştırmıştır. *Darwin*'e göre türler, *doğal ayıklama* ve *soyaçekim* nedeniyle dönüşerek oluşurlar, aynı kökün değişikliğe uğramasıyla meydana gelmiş çeşitlerdir.

Cinsi yaşatan, sürdüren en güçlülerdir (*Dr. Fritz Kahn*). Evrim, bir yaşama zorunluluğudur.

Prof. Alfred Weber, insanın bir maymun değişimi olduğunu bir türlü anlamak istemeyenlere: Utanmayın, aslandan ya da gül ağacından geldiğiniz söylenseydi, hiç kuşku yok, hoşunuza gidecekti. Kutsal Kitap size, yüzyıllarca, bir toprak külçesinden var olduğunuzu söyleyip durdu da niçin uyanmadınız? Hayvanın insana oranı, tomurcuğun çiçeğe oranı gibidir.

Yeryüzünde Bir insan

Antropoloji felsefesinin karşılamak zorunda bulunduğu soru şudur: Böylesine insanlaşmak (başkalaşmak) neden?

1. Hollandalı anatom *Louis Bolk*'a göre, bu başkalaşmanın nedeni, bireysel gelişmedeki gecikmedir. İnsan, çevresine uyamayacak kadar güçsüzleştikten, çevresini kendisine uydurabilmek için akıllanmak zorunda kalmıştır. Beyni büyümüş, zekâsı artmıştır.
2. İsviçre'li zoolog *Portman*'a göre insan, insanlığın erken doğuşuna bağlıdır.
3. Alman *Prof. Arnold Gehlen*'e göre: Hayvanlık alanında çevreye göre organların özelleşmesi kuramı, insanlık alanında çevrenin özelleştirilmesiyle elde edilmiştir. Hayvan, doğa karşısında tam ve uygun, insansa eksik ve doğaya karşıt bir varlıktır. Beyin ve el, insanı bütün özel durumlar karşısında özgür kılmıştır. İnsan, doğayla değil, kültürle bir bağlantı içindedir. Kültür, zekâyla değiştirilen bir doğa, yeniden ve insana göre yapılmış bir doğadır.
4. Fransız bilgini *Jean Lamarck*'a göre, ihtiyaç organ yaratır.
5. *Marks*'cılığa göre, insanı insan eden, emektir. *Kant*'ında dediği gibi, el, dışarıya göre uzamış beyindir. El, işin bir aleti değil, işin ortaya çıkardığı bir üründür.

Antropoloji felsefesi, insanın başkalığını ya da biricikliğini, bu temel kuramların dışında, dört önemli alanda araştırmaktadır. İçgüdüler, dil ve düşünce, teknik, akıl ve eylem.

1. İnsanı insan eden, kendine özgü *içgüdülerim*dir? Bu sorunun yanıtı kesindir: Hayır. İçgüdü, bir düşünce işi değil, bir beden yapısı işidir. İnsan denilen varlıkta hiç bir içgüdü bulunmamaktadır. İçgüdü, belli bir olay karşısında belli bir davranıştır. İnsanın, içgüduları değil, içgüdü kalıntıları olan içtepileri vardır. İnsanın özelleşmiş organları olmadığı gibi, özelleşmiş davranışları da yoktur.
2. *Dil ve düşünce*, insanı insan eden insanca özelliklerin başında gelir. İnsan, dünyaya açılan ilk canlıdır. İnsanın dünyaya açılmasını dili ve düşüncesi sağlamıştır. İnsanın özgürlüğü, diliyle gerçekleşmektedir. Düşüncenin dile bağlılığı tanıtlanmıştır. İlk düşünen ilk konuşandı. Konuşmadan düşünme yetisi, uzun bir süre sonra gelişmiştir. Dil ve düşünce diyalektiği, geçmişle geleceği birleştirmiş, uzaklığı yakına getirmiştir. Hayvan geçmişini bilemez, insan bilir. Hayvan geleceğini tasarlayamaz, insan tasarlar. İnsan, dillenmesi sayesinde, süreyi ve uzayı eline geçirmiştir. *Ralp-Waldo Emerson*'un dediği gibi, eğitilmiş bir köpek, başka bir köpeği eğitemez.
3. İnsanca özelliklerden biri de, *tekniktir*. İnsan içgüdülerinin eksikliğini nasıl zekâsıyla gideriyorsa, organlarının eksikliğini teknikle giderir. Teknik, her gün biraz daha, organik doğayı görev dışı bırakmaktadır. İnsan, dünyayı teknikle değiştirebilen tek canlıdır. İnsan, işlerini tekniğe gördürürken, kafa çalışmalarına ayıracağı süreyi de artırmış olmaktadır. Teknik, ayrıca, insanı doğaya bağılıktan da kurtarmıştır. Artık insan, atın yürüme, ağacın büyüme hızına bağlı değildir.
4. İnsanı insan eden en önemli neden *eylemdir*. İnsan, duyulur izlenimler yığınına oyunla düzenlemiştir. Göz, ellerin görevini üstüne almış, ellerin yükünü azaltmıştır. Görevleri azalan eller şimdi daha çok eylemde bulunabileceklerdir, el bilgi işinden kurtarılmıştır. Daha açık bir deyişle, eylemin dürtüsüyle, el-dil-akıl diyalektiği başlamıştır. Buysa, tümüyle, insanlaşma işidir. Artık eylemler, insan beyninde yansımakta, akıl oluşmaktadır. Eylem akılı, akıl da eylemi etkilemektedir.

Artık dünya üstünde, dünyayı değiştirebilen bir varlık yaşamaktadır. Bu varlık, insan, dünyayı değiştirebilme gücünü nereden almaktadır? Bu güce, genel olarak *akıl* adı veriliyor. Akıl, zekâ ve seçme yeteneğidir. Genel olarak, aklın, özel olarak insanı insan eden şeyin incelenmesi şöyle sıralanabilir:

1. Kaynağını eski Yunan akılcılığından alan öğretilere göre akıl, maddelerin (bu arada insanın da) dışında bulunan üstün ve evrensel bir güçtür. Akıl, maddeleri yavaş yavaş kaos'tan çekip çıkararak sonsuz sayıdaki birleştirme gücüyle oluşturmuştur (*Anaksagoras*). Akıl, bağımsız ve kendi başına etken bir güçtür (*Platon*). Bütün bireysel akıllar, tek ve evrensel bir aklın görünüş biçimleridir (*İbn-i Rüş, Spinoza, Hegel*).
2. Biyolojik diyebileceğimiz bir başka öğreti de aklın insana özgü olduğunu savunmaktadır. Bu öğreti, gerçekte, insanla bütün varlıklar arasında ontolojik bir ayrılığı belirtiyor. İnsandan başka hiç bir varlıkta akıl yoktur.
3. Eski Yunan maddeciliğinde bulabileceğimiz evrim öğretisi, insan aklını, hayvan aklının gelişmiş bir biçimi saymaktadır. Akıl, insan gereksinmesinin bir yaratusıdır (*Lamarck*). İnsan organları, çevreye uymak için eksiktir. Akıl, bu eksikliği tamamlamak için meydana gelmiştir (*P. Alsborg*). Akıl, beden yapısı bakımından pek aşağı bir değerde bulunan insanın, bu eksikliğini gidermek için meydana gelmiş bir eklentidir ve insanın kendi değerini tanıtmak çabasında belirir (*Alfred Adler*). İnsan ne yerse odur, akıl da bir beslenme ürünüdür (*Vogt*). Akıl, hayat gücünün zorunlu

sonucudur (*Nietzsche*). İnsan, maddesel bir gelişmenin sonunda oluşmuş bir işgören varlık (*homo faber*) ve bilgin varlık (*homo sapiens*) tır. Hayvandan ayrılığı da sadece bu niteliğindedir.

4. Antropolojik öğretiler insanla öbür varlıklar arasında ontolojik bir ayrılık, bir yapı ayrılığı görüyorlar. Bu öğretilere göre, insanı insan eden şey, akıl değil, akli da kapsayan *geist*'tir. *Geist* Arapça *ruh* anlamına gelmektedir. *Geist*, insanı insan eden ilkedir. *Ludwig Klages*'e göre *geist*; zekâ, bilinci ve iradenin toplamıdır. Saf irade, hiç bir zaman eğilimlere karşı koyamaz. İradeyle eğilimlerin kavgası her zaman olumsuz bir sonuca varmıştır. İnsandan başka bütün varlıklar çevrelerince güdülürler. Yalnız insandır ki çevresini güder, değiştirir, kendi özgür iradesine uydurur. Öyle ise bu iş tüm bir özgürlük işidir ve özgürlük de insandan başka hiç bir varlıkta yoktur.

Öyleyse insan nedir?

Bu soruyu gereği gibi karşılamak için, bütün bu kurgusal ileri sürüşleri metafizik ve idealist varsayımlardan arıtarak çağdaş bilimin son bulgularıyla kaynaştırmak gerekmektedir. Bu kaynaştırmayı, insanın en özgül yanı olan toplumsallığıyla belirleyerek, XIX. Yüzyılın sonlarına doğru, Alman düşünürü *Frederic Engels* (1820–1895) başarmıştır.

İnsan, doğanın ürünüdür ve yaşambilimsel evrimin sonucudur. Yaşambilimsel evrimden insansal tarihe geçiş *emek*'le başlamıştır. İnsansal emeği hayvansal *çaba*'dan ayıran, bu emeğin *bilinç*'li oluşudur. Hayvansal zekâ ve çaba, sadece doğadan yararlanmakla kalmamış, doğayı yararına uygun olarak değiştirip, ona egemen olmakla insanlaşmıştır. İnsan toplumsal bir varlıktır. *İnsan, toplumsal ilişkilerin toplamıdır.*

İnsanda Bir Korku

İnsan kendisinden aşağıda olanlara aldırmadı ama kendisinden yukarıda olanlardan ölesiye korktu. Kendisinden yukarıda olanların en üstünde *gök* vardı. Artık, yüzyıllar boyunca korkacaktı bu gökten. Milyonlarca yıl *yücelik*, *tamlık*, *güçlülük* ölçüsünü mavi ellerinde tutacaktı gök. Ona yalvarır, tapar, yaltaklanırsa belki kendisini korurdu da.

Korkuda Bir Kavram

İlk insanların hiç bir düşünceleri yoktu. Önce kollarını, bacaklarını kullanmasını öğrendiler. Yaşama araçlarını sağlama bağladıkça zekâları, ilkel gereksemeler zincirinden kurtularak dolayısıyla, anlamlara, sonuç çıkarmalara yöneldi. İnsan zekâsı, giderek, soyut ilgileri kavramak gücünü de kazandı. Yeryüzünde kendilerinden başka birçok varlıklar kaynaşıyordu, bu varlıkların çoğu karşı gelinmez nitelikte güçlüydüler. Ateş yakıyor, gök gürlemesi ürkütüyor, su boğuyor, yel sürüklüyordu. Sonra, şöyle düşünmeye başladı:

1. Onlar kendisinden güçlü, kendisine üstündüler. *Tanrı* düşüncesinin temeli budur. İşte *korku* ve *umut*, gök ölçüsünün bu ilkeleri, böyle doğdular. İşte Tanrılık irade, Tanrılık zekâ düşüncesi böyle başladı. Kendisine kötülük etmek isteyen bir soydaşının önünde nasıl alçalıyor, ona nasıl yalvarıyorsa, ötekilerinin önünde de alçalabilir, onlara da yalvarabilirdi. İşte ilk yere kapanış, ilk dua. Evren sayısız tanrılarla doluydu. İşte ilk insanların dini böyle başladı. *İlk sistem: Fizik güçlere tapmak.*
2. İnsanlar tarım gereksinimleri için göğe yöneldiler. Tarım, toplulukla yaşamaya başlayan insanlar için zorunluluktaki. Tarımı başarmak içinse göğün gözetlenmesi

- gerekiyordu. Toprağın gökle ilgisi başlamıştı. Yeryüzünü yıldızlar, bu gök varlıkları, yönetiyorlardı. Onbeşbin yıl önce Mısır'da yaşayanlar yıldızlara tapmaya başladı.
3. İnsan bu yıldızlara birer ad takma gereği duyunca, bunlara yeryüzü adlarını yakıştırmaya başladı. Artık insan, göğün boğasından (boğa adını verdiği yıldızlardan) beklediği gücü, yeryüzündeki boğadan da bekler olmuştu. Yerden göğe çıkan benzetmeler böylelikle gene yeryüzüne indiler. Birtakım yanlış kıyaslamalar başladı. Öküz, balık ve daha bir sürü şey kutsallaştı. *Üçüncü sistem: Putlara tapmak.*
 4. Kıyaslamalar insanları maddi anlamlardan manevi anlamlara geçirdiler. İyilik getiren Tanrılara bilgi, temizlik, erdem melekleri; kötülük getiren Tanrılara da cahillik, günah, kabahat zebanileri denilmeye başlandı. *Dördüncü sistem: Karşıt ilkelere tapmak.*
 5. Yolculuktan dönen Fenike gemicileri, okyanusun öbür ucundaki ölümsüz bahar ülkelerini, kuzey bölgelerinin ölümsüz gecelerini anlata anlata bitiremiyorlardı. İşte cennet ve cehennem düşünceleri bu hikâyelerden doğdu. Tanrı tüzesinin (adaletinin) insanların *tüzelerindeki* yanlışları düzelttiği düşüncesi doğdu. *Beşinci sistem: Mistiklik, büyük yargıca tapmak.*
 6. İnsanlar giderek üstünde yaşadıkları yeryüzünü tanımaya başladılar. Dünyanın çapı küçüldü. Dünyanın evren içindeki küçüklüğü meydana çıktı. Tanrı düşüncesi önce dünyadan, sonra güneşten koparak bütün evrene yayıldı. *Altıncı sistem: Evrene tapmak.*
 7. Sonraları etkenle edilgeni, nedenle sonucu, güdücüyle güdüleni tek varlıkta birleştirmeyi doğru bulmayarak bunları birbirinden ayırdılar. Evrenin güdücü ilkesine cin, akıl, ruh adını verdiler. Tanrı da, evrenin kocaman gövdesini hareket ettiren, bütün varlıklara dağılmış yaşama ruhu oldu. Her varlık, büyük varlığın bir parçasını taşımaktaydı. Bu parça, ateş ya da tözdü. *Yedinci sistem: Evrenin ruhuna tapmak.*
 8. Evrenin herhangi bir makineden başka bir şey olmadığı ileri sürüldü. Bu makine de kendi kendine yapılamayacağına göre, herhalde bunun bir işçisi olmalıydı. *Sekizinci sistem: Büyük işçiye tapmak.*

Volney'e göre bütün din sistemleri, eski Mısır'ın güneşe tapmakla başlayan fizik güçlere tapmak sisteminden doğmuştur.

Bir yanda sonsuzdan gelip sonsuza giden sonsuz bir uzay, öteki yanda düşünen yepyeni bir varlık insan... Bir XX. Yüzyıl düşünürü olan *Felicien Challeye*, din duygusunu bu sonlu varlıkla sonsuz varlık arasında kurulan bir bağda bulmaktadır. Din, korunma içgüdüsünün, merakın ve sevginin zekâyla ruhsallaşmasından ve toplumla sosyalleşmesinden doğmuştur. Bu düşünür, din düşüncesinin gelişimini de şöyle sıralamaktadır:

1. İnsan, önce, kendi kişiliğinin dışında her yönde belirmiş yaygın bir güç gördü. Bu güç, hem maddede, hem ruhta belirliyordu. İlkel insanlar bu güce *Mana* adını verdiler.
2. Toteme olan inanç bu Mana düşüncesinden doğmuştur. Totem, Mana'nın cisimleşmesidir.
3. İnsan, kendi canını düşününce Mana'yı kişileştirmiştir. Bundan da ölümden sonra yaşama düşüncesi doğmuş, ölümden sonra yaşama düşüncesi ölümlere tapınmaya yol açmıştır.
4. Mana'nın kişileştirilmesi canlılığı (animizm) meydana getirmiştir. Önceleri fetişizm adıyla adlandırılan animizmin büyücülüğe yol açması kolaylıkla anlaşılır bir olaydır.
5. İnsan, Mana'da bir düzen ilkesi bulduğu zaman, dine töresel kaygılar girmiş demektir. Erdem, bu düzeni sağlamak için gereklidir.
6. İnsan, Mana'yı kişileştirdiğinde artık onu her baktığı yerde görmeye başlamıştır. Bunun sonucu da elbette çok tanrıcılık olacaktı.

7. Soyutlamadaki ve tek olan evrenin açıklanışındaki ilerleme bu çok tanrıları tek Tanrıda birleştirmeye yol açmıştır.
8. Budizm'de olduğu gibi, din düşüncesinde bir adım daha ilerleme, engin evrenin varlığını anlamak ve açıklamak için Tanrı düşüncesinin gerekmediğini, bu anlama ve açıklamanın Tanrısız da yapılabileceğini ileri sürer.

Kurban, dua, yasalara saygı, erdem, bayram, efsaneler ve kendinden geçiş hali en ilkel totemizmden çok gelişmiş dinlere kadar bütün dinlerin ortak temalarıdır.

Mutluluğunu sağlamak için çabalayan insan, epeyce uzun bir tarih süresi sonunda, kendini rahat ettirecek, mutlu kılacak yeni bir ölçü buldu. Bu ölçü, gök ölçüsüdür. Gerçekte bu ölçü önce yerden başladı, sonra göğe çıktı. Ölçü, gerçekte, insan yapısını çeşitli açılardan kavraması bakımından, çok güçlü bir ölçüyü.

Fransız düşünürü *Auguste Comte* (1798–1857) bu ölçüye, insanlığın açıklama gerekmesi açısından bakmaktadır. Üç hal yasasının, insanlığın birbiri adınca geçirdiği üç hale bakış açısı budur:

1. Auguste Comte'e göre insanlık önce teolojik hal içindeydi. Evren, insan iradesinin tıpkısı iradelerle yönetilmektedir. Bu ilk düşünce de üç basamaklıdır. Birinci basamakta insan, çevresindeki eşyayı tıpkı kendisi gibi canlı, akıllı düşünmüştür (*fetişizm*). İkinci basamakta insan düşüncesi, çevresindeki olayların görünmez varlıklarca yönetildiği inancına yönelmiştir (*çoktanrıcılık-politeizm*). Üçüncü basamakta bu görünmez varlıkların tek ve büyük bir iradenin yönetimi altında bulunduğu inancına varılmıştır (*tektanrıcılık-monoteizm*).
2. İnsanlığın bu halini *metafizik* hal izlemiştir. Metafizik hal, bir soyutlama halidir. Evreni yöneten artık insana benzeyen bir varlık değil, soyut bir ilkedir.
3. İnsanlığın üçüncü halinde, metafizik hal, yerini *pozitif* hale (olumlu hal, müspet hal) bırakmıştır. Yeniçağ düşüncesi artık olayları başka olaylarla açıklamaktadır. Bilimsel ilerlemeler, nedeni bilinemeyen birçok olayları bilim yasalarıyla açıklamaya başlamıştır. Önce teolojik açıklama, sonra metafizik açıklama, yerini pozitif açıklamaya bırakmıştır.

Başka bir Fransız düşünürü *Henri Bergson* (1859–1941) a göre: Toplum nasıl insan içinse, insanda öylece toplum içindir. Ödev severlik insanı töreye ve dine götürür. Bu ödev severlik iyice deşilirse, insanların korunma içgüdüsüne dayandığı görülür. İnsan, bu görev severliği ile kendisini korumakta, yaşama zorunluluğuna uymaktadır. Bu kaynaktan gelen din ve töre, insanı koruyan bir din ve töredir. Din ve törenin kaynağı, insan heyecanıdır.

Bu iki çeşit din ve töre, ayrı nitelikler, ayrı özellikler taşımaktadır. Birinci kaynaktan (alışkanlıktan, korunma içgüdüsünün sonucu olan görevsellikten gelen) din ve töre statiktir, toplumsaldır, tutucudur, eskiye bağlıdır, kolektiftir. İkinci kaynaktan (heyecandan, yaratma içgüdüsünün sonucu olan taklitçilikten gelen) din ve töre dinamiktir, bireyseldir, eskiyi aşıcıdır, ileriye götürücüdür, kişiseldir. Öleceğini bilmek düşüncesi umut kırıcı bir düşüncedir.

Kavramda Giz

İlk insan toplulukları koruyucularını çevrelerinde aradılar. Bu koruyucunun adına *totem* dendi. İnsan denilen yaratığın ilk dini, totem dinidir. Artık her topluluğun (klanın) kendisini

koruyan bir totemi vardı. Totemin ana düşüncesi, bir Malenezya deyimini olan Mana'dır. Mana, her yere dağılabilen, bir bakıma tapan insanların kendisinde de bulunan yaygın ve kutsal bir güçtür. Gün geldi, insanlar totemle yetinemez oldular. Çevrelerinde gözleriyle görmedikleri bir takım yaşayan ruhlar düşünmeye başladılar. *Canlılık* diyebileceğimiz bu *animizm*, insanların ikinci dinidir. Nerede animizme rastlarsak yanı başında büyücülüğe buluyoruz. Animizme önceleri *fetişizm* deniyordu. Bütün güzel sanatların kökünde animist büyücülüğün izleri vardır.

Çok sayıda tanrılara ilkin Mısır'da rastlıyoruz. Mana, tabu, ölümden sonra yaşama düşünceleri, çoktanrıçılıkta devam ediyor.

Günümüzden beş bin yıl önce Mısır'da bir terzi yaşadı. Terzi, Mısır papirüslerinde *Hermes Tut* adını taşıyor. Kuran'a göre o, Adem ve oğlu Şit'ten sonra gelen üçüncü peygamber *İdris*'tir. Kalemle yazı yazan ve elbise diken ilk insan odur. Terzi Hermes'in, kendinden sonraki bütün düşünsel akımlara ışık tutan düşüncesi şudur: *İnsanlar ölümlü tanrılar, tanrılar ölümsüz insanlardır.*

Terzi Hermes, evrensel düşünüyü şöyle kuruyor: Kocaman boşluğun en altında ölümlülük yeri dünya var, en üstünde de ölümsüzlük yeri Zuhal yıldızı. Zuhal yıldızı, evrensel aklın bütün esrarını taşımaktadır, yedinci ve son kattır, ölümsüzlüğe orada erişilir. Maddeye boyun eğmeyen başarılı ruh, yeryüzündeki kısa sınavını verdikten sonra, ilk basamak olarak ay'a yükselir. Ay, düşünce dehasıdır, elinde gümüş bir orak tutar, doğumları ve ölümleri düzenler. Göğün ikinci katını yöneten Utarit yıldızıdır. Utarit, soyluluk dehasıdır, sınavını başarıyla vermiş ve birinci katta cesetlerinden ayrılmış ruhlara çıkacakları yolu gösterir. Üçüncü katı Zühre yıldızı yönetmektedir. Zühre, aşk dehasıdır, elinde aşk aynasını tutar. Dördüncü kat gök güneşin egemenliği altındadır. Güneş, güzellik dehasıdır, başarı ışıkları saçmaktadır, pırl pırlıdır. Beşinci katı Merih yıldızı yönetir. Merih, tüzenin dehasıdır, elinde tüzenin keskin kılıcını tutmaktadır. Altıncı katı yöneten Müşteri yıldızıdır. Müşteri, bilimin dehasıdır, elinde büyük gücün esasını tutmaktadır. Yedinci ve son katta, ölümsüzlüğe kavuşulan büyük aydınlık, tümel aklın tüm sırrını saklayan Zuhal yıldızının katıdır.

Hermes'e göre, *insanca ölümlü olmak da, tanrıca ölümsüz olmak da elimizde. Her akıl bu gerçeği kavrayamaz. Bilim gücümüz, inan kılıcımız, sukut altınımız olsun. Bilmek, bulmak, susmak gerekir.*

Fransız düşünürü *Jean-Jaques Rousseau* "*Eşitsizlik Üstüne Söylev*" adlı yapıtında şunları yazmıştır. "Bir toprağı çevirip, burası benimdir demeye cesaret eden ve çevresinde buna inanacak kadar budalalar bulan ilk insan, uygar toplumun kurucusudur. Kazıkları sökerek ya da hendeği doldurarak hemcinslerine; bu adamı dinlemeyiniz, meyvelerin herkesin olduğunu ve toprağın hiç kimsenin olmadığını unutursanız mahvolursunuz, diyebilecek olan bir başka adam; insanlığı ne kadar suçlardan, savaşlardan, yoksulluklardan korumuş olurdu".

Altın Çağ

Altın çağ, Tevrat'ta Eden bahçeleri (cennet) olarak belirtilir. İnsan, buradan bir hırsızlık sonunda kovulmuştur. Utanç yoksullarda, pervasızlık zenginlerde bulunur. Yunan topraklarında boy gösterecek olan töreci düşünceler, ezenleri önlemekten çok ezilenleri teselliye yarayacak olan töresel kuralları hazırlayacaklardır.

Sümer Düşüncesi

Sümer Tanrısı Marduk'un büyük önemi, üç büyük tektanrıca dine kaynaklık etmiş olmasıdır. Tevrat'la İncil'deki hikâyelerin çoğu Sümer efsaneleridir. Nuh ve Tufan hikâyesinin aslı olan bu Sümer efsanesi, Tevrat'la İncil'den dört bin yıl öncedir. Gene aynı bölgede, İ.Ö. XX. Yüzyılda yaşamış olan Kral Hamurabi kanunları, *Tevrat* kurallarına kaynaklık etmişlerdir. *Samuel Reinach*, *Orpheus* adlı kitabında şöyle demektedir: Hamurabi kanunları için ileri sürülmesi gelenek haline gelen tarihten yedi yüzyıl önce yapılmıştır. Eğer Musevi kanunlarının Musa'ya Tanrı tarafından yazdırıldığı doğruysa, Tanrı, Hamurabi'nin yapıtını aşırımı demektir.

Hint Düşüncesi

İlk din kitabı, İsa'dan önce 2000 yılında Hindistan'da tertiplenmiştir. Bu kutsal kitap, Vedizm dininin kitabı olan *Rig-Veda*'dır. *Veda* sözü Hint dilinde *bilgi* anlamındadır. İnsanlığın en eski kutsal kitabı olan *Rig-Veda*, doğal bir sonuç olarak, Hindistan'da sınıflanmaları doğurmuştur.

İran Düşüncesi

Zerdüşt (Zaratustra), İsa'dan önce bin yılında yaşadığı sanılan bir İranlıdır. Kurduğu dinin adına *Mazdeizm* denilmektedir. Mazdeizm'in kutsal kitabı *Zend Avesta*'dır. Zerdüşt, başlıca amacı ekonomik düzen olan bir plan gütmektedir. Zerdüşt dini, bir evrim dinidir. Dünya, evrim yasalarına bağlıdır.

Kont de Volney (1757–1820), *Yıkıntılar* adlı ünlü yapıtında Zerdüşt din adamına şunları söyletmektedir: Ey Yahudilerle onların çocukları olan Hıristiyanlar, Musa'nın sandığınız kitap, Musa'dan altı yüzyıl sonra yazılmıştır.

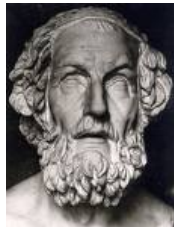
Musa

İnsanlar arasındaki düzen ancak bir törenin (ahlak) varlığıyla kurulabilirdi. İnsanlığa tek ölçü gerekiyordu. Tek Tanrı düşüncesini gerçekleştiren insan, Yetro adında bir çöl bilgini oldu. Mısır'dan kaçarak Yetro'nun kızıyla Musa evlenerek oraya yerleşmiştir. Günümüzden 3200 yıl önce insanlar, çok tanrının egemenliğinden kurtulup tek tanrıya yöneldiler.

Amon'la Aton birleşimi, Musa dinini doğurmuştur. Musa'nın tek tanrısının adı *Yehova*'dır. İsrailoğulları, kendi aralarında Elohimci, başkalarına karşı Yehovacıdılar.

Hmeros

Hemeros'un İ.Ö. X. Yüzyılda yaşadığı söylenir. Hmeros adı, kendi kişiliğinden çok, bir ozanlar grubunu nitelemektedir. Aristoteles, haklı olarak, Hmeros'u ilk filozof sayar. Hmeros, insanı tutar ve Tanrılar karşısında yüceltir. Ona göre insan iradesi, Tanrı iradesinden de üstündür.

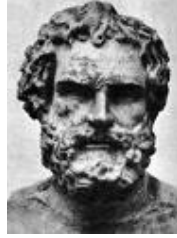
Antik çağ

İ.Ö. VIII. Yüzyılda başlayıp İ.S. V. Yüzyılda sona eren devrede eski Yunan ve Roma kültürlerini içine alan felsefeye *antik çağ* veya *klasik çağ* adı verilir. İlkçağ felsefesi deyimi, Yunan ve Roma kültürüyle birlikte, bütün bu kültürleri de kapsar.

Yunan felsefesi deyiminden, felsefenin kaynağı olan antik çağ felsefesi anlaşılır. Antik çağ Yunan felsefesi, klasik sıralamaya göre İ.Ö. 600 yıllarında ilk düşünür sayılan *Thales*'le başlar ve İ.S. 529 yılında politeist Yeni Plâtonculuğun son sığınağı olan Atina okulunun Roma İmparatoru Justinianus'un buyruğuyla kapatılmasıyla son bulur.

Başka ulusların ermişleri varsa Yunanlıların da bilgeleri var diyor *Nietzsche*. Yunan bilgeleri, çağdaş bilgeliğin babasıdır. Evrenin en güçlü gerçeği olan *ölçü*'yü sezmişlerdir. *Evren, bir ölçü işidir.*

Felsefe tarihçilerinin çoğu, ilk filozof olarak *Thales*'i (İ.Ö. VI. yüzyıl) ele alırlar. Rodoslu *Kleobulos*, *ölçü en iyi şey*, diyor. Dinlemeyi sevmeli, gevezeliği değil. Hazza hükmetmeli. Zorla hiç bir şey yapmamalı. Yurttaşlara en iyi öğütleri vermeli. Çocukları eğitmeli. Atinalı *Solon*, hiç bir şeyde aşırı olma, *ölçülü kal*, diyor. İspartalı *Khilon*, tutkularını dizginle, *ölçülü ol*, diyor.

Thales (625-545 MÖ)

Lesboslu *Pittakos*, uygun zamanı kolla, *ölçüyü göz önünde tut*, diyor. Yapmak istemediğini söyleme, başaramazsan gülerler. Başkasında hoş görmediğini kendin yapma. Bahtsızları ayıplama, çünkü tanrıların öfkesine uğramışlardır. Kazanç doymak bilmez, sana uyanı kazan. Bir kimseyi affeden onun üstüne yükselir, ondan ölç alan onun haline düşer.

Pirineli *Bias*, çok dinle, yerinde konuş, *ölçüyü kaçırma*, diyor. Korinthoslu *Periandros*, bahtlılıkta ölçülü ol, bahtsızlıkta düşünceli. *Kanunların eski, yemeğin taze olsun.*

Hense-Leonard'ın *Hellen-Latin Eskiçağ Bilgisi* adlı eserinde şöyle yazmıştır. “Hellen, kendini parçalanmamış âlemin bir organı olarak görür. Hayatın trajik ahenksizliği ona acı gelse de gene sonunda yalnız ahengi sezer. Bu ahenk, törebilimde tam ölçü, sanatta dengeli biçim, doğayı tanımada geometrik oran, dinde evrenin düzen verici gücü olarak kendini gösterir. Batı'nın felsefe düşünüşü Helen'lerle başlar.”

Felsefe, insan aklıyla dinsel inançların kavgasından doğdu.

Çin Düşüncesi

Thales'le aynı yüzyılda Çin'de yaşayan *Kong Fu Tseu (Konfüçyüs)*, sadece insanla ve insanla ilgili nesnelere uğraşmış, *Sokrates* gibi bir erdem yayıcısı olmuştur. *Benim duam, hayatımdır* demiştir. Konfüçyüs'e göre insanın amacı uzun yaşamaktır. Konfüçyanizm, bir yaşama sanatı doktrindir.

Kong Fu Tseu (Konfüçyüs)

Konfüçyüs da, Sokrates gibi erdemsizliğin bilgisizlikten doğduğunu, erdemin bir bilgi işi olduğunu savunmaktadır. İnsanlar arasındaki ayrılıklar, fizik yapılarından çok, bilgi derecelerinden doğar.

Konfüçyanizmin erdemleri şunlardır:

1. Atalarınıza saygı gösteriniz.
2. Ana babanıza sevgi gösteriniz.
3. Ödevlerinizi; çocuğun babasına, babasının çocuğuna duyması gereken saygı ve sevgiye kıyaslayarak belirleyiniz.
4. Sadık bir dost olunuz.
5. İnsanlarla iyi geçininiz.
6. Adaletsizliğe adaletle karşılık veriniz.
7. İnsanları seviniz.
8. Size yapılmasını istemediğiniz bir şeyi başkalarına yapmayınız.

Mahavira ve Buda

İ.Ö. VI. yüzyıl, ikisi Hindistan'da, biri Çin'de üç tanrıtanımaz dinin yüzyılıdır. Her üç din de insan erdemini amaç edinmekte, insan erdemine dayanmaktadır. Bu üç din, Jainizmin kurucusu *Mahavira*, Budizmin kurucusu *Gotama*, Konfüçyanizmin kurucusu *Kong Fu Tseu* erdemli, bilge kişilerdir.

Budizmin kurucusu Gotama şöyle demektedir: Bir şeye, duydunuz diye inanmayın, atalarınız inanmış diye inanmayın, ben söyledim diye inanmayın. Kendi kendinize duyduğunuz, denediğiniz, doğru bulduğunuz şeylere inanın.

Buda'ya göre dört büyük gerçek vardır. Bu gerçekler şunlardır:

1. İstirap gerçeği. (Bizi kendilerine bağlayan bütün nesnelere ıstirap vericidir).
2. Arzu gerçeği. (İstirabın kökü arzudur).
3. İstirabın yok edilmesi gerçeği. (İstirabın yok edilmesi ancak her türlü arzudan sıyrılmakla, Nirvanalaşmakla elde edilir).
4. İstirabın yok edilmesine götüren sekiz yol gerçeği. (Katıksız inanç, katıksız irade, katıksız söz, katıksız eylem, katıksız geçim araçları, katıksız çalışma, katıksız hafıza, katıksız düşünce).

Gotama Buda (Buda, nura kavuşan, bilge, kurtarıcı anlamlarına gelmektedir), İsa gibi, sınıf ayrılıklarına bakmaksızın bütün insanları mutluluğa çağırmaktadırlar. Budizmin olumlu ve olumsuz erdem kuralları vardır. Olumsuz kurallar şunlardır:

1. Öldürmeyiniz.
2. Başkasının malını ve karısını almayınız.
3. Yalan söylemeyiniz.
4. Sarhoş olmayınız.

Olumlu erdem kuralları da şunlardır:

1. İstiraba katlanınız.
2. Başka insanların ıstiraplarını düşününüz.
3. Başkalarının sevinçlerini de, ıstiraplarını da paylaşınız.
4. İyicil olunuz.
5. Merhametli olunuz.
6. Kin gütmeyiniz, size yapılanları bağışlayınız.
7. Başkaları için fedakâr olunuz.

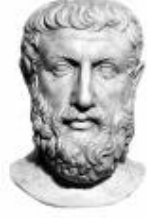
Buda'ya göre: Yaşamak, acı çekmek demektir. İstememeyi öğreniniz. Ancak elde edebileceğinizi isteyiniz.

Türk Düşüncesi

İlk dinleri, kalıntıları günümüzde de görülen Şamanlıktır. Şaman, dilenci din adamı anlamındadır. Şamanlık dini, büyücülüğe ve ruhların yaşadığına inanmayı gerektirir. Türklerin asıl düşünsel yaşamları da İslam kültürü içinde başlamıştır.

Elealılar

Antik çağ Yunan felsefesinde Elealılar adıyla anılan *Ksenofanes*, *Parmenides*, *Melissos*, *Zenon*, *Gorgias* felsefe anlamındaki metafiziğin kurucusudurlar. Elealılar, başıboş bir düşünceden, kendini düşsel alanda alabildiğine özgür hisseden bir metafizik çıkarmışlardır. Bunlara göre, var olan değişmez. Böylece, değişmezlik'e aklımızla erişiyoruz, değişirlik ise duygularımızın yaratacısıdır, bir kuruntudur. Hem değişmek, hem de değişmemek nasıl olabiliyor? Değişirliğin içinde değişmeden kalan şeyin *ruh* olduğunu söyleyen düşüncecilik (idealizm) akımı ve bunun *özdek* olduğunu söyleyen özdekçilik akımı.

Parminedes

Melissos

Logos

Herakleitos'a göre: Evren, yaratmayla yok olmanın sonsuza kadar birbirini kovalamasıdır. Her şey ancak karşıtların kavgasından doğar. Yenilmesi gereken kötülük olmazsa, onu yenebilen erdem de olamaz.

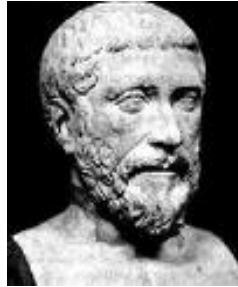

Herakleitos (İ.Ö. 540-480)

Efesli *Herakleitos* (İ.Ö. 540–480), deney dışı felsefenin en büyük düşünürüdür. Çoklukla birlik arasındaki kökten ilişkiyi sezen ve bütün şeylerden bir şey, bir şeyden bütün şeyler, diyebilen ilk düşünürdür. Evrendeki sonsuz değişmeyi sezmişti. Bütün cisimleri yalnız bir ve aynı öğenin değişmeleri saymaktadır. Söz, anlam, düşünce, akıl anlamlarının tümünü birden kapsayan bir sözcüktür logos. Logos, evrenin en büyük gücüdür. *Herakleitos*, her şey ancak karşıtların kavgasından doğar. Varlık yokluğu, yokluk varlığı doğurur. İyiyle kötü bir aynı şeydir.

Kutsal Matematik

Pythagoras'a göre (İ.Ö. 580–504): *Evren, bir sayı uyumudur.* Pythagoras, gizli bir din okulu kurmuştur. Öğrencilerine ahlak, siyaset ve din öğretmektedir. Bu bilimlerin tümüne *Mathematalar* adını veriyor. İlk anlamı, *insan bilgisinin tümünü kuşatan* demek olan *matematik* sözcüğü de buradan gelmektedir.

Pythagoras (580 – 504 M.Ö.)

Pythagorasçılığın kaynaklarını araştırınca, üç büyük bilgi sistemiyle karşılaşırız:

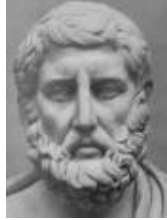
1. Pythagorasçılık, bir yandan orphik bilgi sistemine dayanmaktadır. Orphisme, İ.Ö. VI. yüzyılın ortalarında Yunanistan'da yayılan bir dindir. Orphisme, ruhun göçtüğüne, bedenden ayrılan bir ruhun yeniden insan ya da hayvan bedenlerinden birine girdiğine inanır. Orphikler, bu nedenle etyemezler.
2. Pythagorasçılık, bir başka yandan Budizm bilgi sistemine geniş ölçüde bir yakınlık göstermektedir. Aydınlanmış anlamına gelen Buda sözcüğüyle gizlilikleri bilen anlamına gelen *Python* (Pythagoras) sözcüğü arasında bir birliktelik bulacak kadar ileri gitmişlerdir. Buda'yla Pythagoras aynı yüzyılda yaşamıştır. Tarihçiler, aralarında, tarihsel bir ilişki kuramıyorlar.
3. Pythagorasçılık, bir yandan da eski Mısır Hermetisme'ine dayandırılmaktadır. Sisamlı genç Pythagoras bir görevle Mısır'a gitmiş, Memphis tapınağına girerek yirmi yıl çile çekmiş, bütün derecelerden geçerek Hermetizm'in sırlarına erişmiştir. Her şey bir şeydir. Her şey, bir şeyden çıkar ve gene o bir şeye döner.

Pythagoras'a göre, ilk ilke (arche) *sayı*'dır. Bilimin amacı, her varlığı karşılayan sayıları bulmaktır. Evren, bir sayı uyumudur. İlk varlık olan bir, noktadır. Nokta, hareket ederek çizgi; çizgi hareket ederek yüzey; yüzey hareket ederek cisim (hacim) oluşturur.

Pythagoras, ilk derecede öğrencilerine hemen hiç bir şey öğretmemekte, sadece onları dilediği biçime hazırlamak için yoğunluktur. İkinci derecede öğrenci, sayılar bilimiyle karşılaşmaktadır.

Sevgi

Sayı mistiği Pythagoras'tan sonra bir başka Yunanlıda, *Empedokles*'te (İ.Ö. 492–432) de devam etmektedir. İnsan, toprak, su, hava, hava ve ateşten oluşmuştur. Devim, sevgiyle tiksinden doğar. İlkelerin ilkesi sevgidir. *Sevgi, Tanrıdır*.

Empedokles (İ.Ö. 492 – 432)

Nus

Fizikçi *Anaxagoras*, dört öğeyle yetinmemektedir. Hiçbir şey yoktan gelmez, hiçbir şey yok olmaz. Öz değişmez. Onları kımıldatan, devimleyen bir öğeler ögesi vardır ki, bu *an*'dır (zihin). An, evrenin düzenleyicisidir, bütün öğeleri son uygunluğa göre kımıldatmış, düzenlemiştir. Anaxagoras, *Empedokles*'in *özdek parçaları* öğretisini geliştirmiştir. Aynı zamanda *nus* (akıl-ruh) terimiyle ruhçuluğu kurmuş bulunuyor.

Anaksagoras

Hava

Bir başka fizikçi, *Diogenes*, yeniden ilk varlık düşüncesine dönmektedir. Anaksagoras'a karşı çıkarak doğada, her şeyin kaynağı olan, ilk tek ögenin varlığını savunuyor. Bu ilk tek öge, *hava*'dır. Havasız ne yaşama, ne bilinç, ne de anlık olamaz. Şu halde hava, bir başka deyişle özdek, ilk varlıktır.

Atom

Antik çağ Yunanlılarının ilk düşünceleri özdekçi bir yapıdadır. Thales'in *su*'yu, Anaksimandros'un *belirsiz ve sınırsız*, Anaksimenes'in *soluk-hava*'sı, Herakleitos'un *ateş*'i, hatta Anaksagoras'ın *nus*'u hep özdektir. Abderalı, *Leukippos*'la *Demokritos*, özdeğe gerçek bir temele buluyorlar. *Atomcu özdekçilik* onların eliyle sağlamca kurulacak ve günümüze kadar etkisini sürdürecektir. *Atomos* (bölünemeyen) kavramını ortaya atıyorlar. *Özdek* artık su, hava, ateş v.b. gibi belli bir nesneye takılıp kalmaktan kurtulmuş; oysa *atom* adı altında hepsinde ortak olan bir temelde genelleşmiştir. Evrende her şey, Tanrılar bile atomlardan yapılmışlardır.

Sofizm

Demokritos'a göre düşünce, duyuların sonucudur. Gerçekler kişilere özgüdür, bütün insanlar için geçerli bir gerçek bulunamaz. Sizin gerçeğiniz sadece sizindir, benimki de benim. Erdemli olmak kendini yönetmektir. Felsefe, erdemli olmak sanattır. İnsan kendi mutluluğunu kendi yaratır. İnsan, her şeyin ölçüdür. Erdemli olmak kendini yönetmektir. Felsefe, erdemli olmak sanattır. İnsan kendi mutluluğunu kendi yaratır. İnsan, her şeyin ölçüsüdür.

Sofizm terimi, önce *bilgeliği yeğleyen*, sonra *bilgi öğretmeni*; Protagoras'ın dilinde, önce *siyasada yararlı olma sanatı*, sonra *söz söyleme sanatı* anlamında kullanılmıştır. İ.Ö. V. Yüzyıl, Yunan felsefesinde bilgicilik akımının egemen olduğu çağdır. Bu çağa *antik aydınlanma çağı* adı da verilir ki Yunan düşüncesi bu aydınlanmayı bilgicilere borçludur.

Büyük Soru

İ.Ö. V. Yüzyılın büyük sorusu şudur: *İyiye kötüden kesinlikle ayırabilir miyiz?*

Yunan düşünürü Protagoras (İ.Ö. 485–411) bu soruya karşı hayır demektedir. İyiye kötüden kesinlikle ayıramayız. Çünkü her kişinin ölçüsü kendine göredir. Ölçü, kişilere göre değişir. Genel bir töre (ahlak) yoktur. İyiye kötüden kesinlikle ayırabilmek için genel bir töre bulunması gerekir. Töre alanında herkesin birleştiği bir temel yoktur. Bilgilerimiz duygularımızdan gelir. İnsan, her şeyin ölçüsüdür.

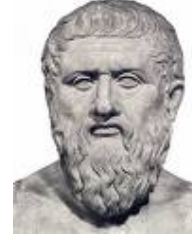

Protagoras (İ.Ö. 485–411)

Protagoras'ın bu düşüncesine, bir başka Yunan düşünürü, Sokrates (İ.Ö. 468–400) karşı çıkıyor. Protagoras'ın hem arkadaşı, hem çağdaşıdır. Elinde, Delf tapınağındaki yazılardan aldığı bir bayrak tutmaktadır: *Kendini bil*. Çok konuşmuş, hiç yazmamıştır. Tek inandığı bilgi töre bilgisiydi. Bu bilgiye de, devleti sağlam temeller üstüne oturtmak gerektiğini düşünerek varmıştı. Ölçüler kişilere göre değişirse, toplumu hangi değerler üstüne oturtacağız? Devlet gereklidir, sosyal düzen gereklidir. Erdem, insanın kendini bilmesi, tanınmasıdır. Devlet, erdemli kişilere dayanmalıdır. *Erdem bilgidir*. Sokrates törenin yaratıcısı sayılır. Töreyle kişiden alıp topluma götüren, özel iyiliğin üstüne genel iyiliği işleyen ilk düşünür Sokrates'tir.

Sokrates (İ.Ö. 468–400)

Platon (İ.Ö. 427-347)

İyiye kötünden ayırıp seçebilmek için *özgürlük* gereklidir. Seçmenin bulunduğu her yerde, özgürlük var demektir. Aklımızın iyiye ermesi bir bilgi işidir. Mutluk, bilgelikle gerçekleşir.

Platon

Platon'a göre, iyi insan ölür, iyi davranış unutulur ama *iyilik* ölmez, unutulmaz. Aklımız yeteri kadar gelişince salt güzeli, salt iyiyi, salt doğruyu görebilecektir. Gerçek geneldir, çünkü kavramsaldır. İyinin idesi tanrı'dır. Tanrı en yüksek iyiliktir. Erdemin ölçüsü tüzedir. Bilgelik aklın tüzesi, cesaret kalbin tüzesi, ölçülülük duyuların tüzesidir. Özdeksel dünya, hiçbir gerçeklikleri bulunmayan bir simgeler (semboller) dünyasından başka bir şey değildir. Bilginin temeli, sağlam idealardır. Gerçeği aramayan iki varlık vardır: Tanrı ve bilgisiz insan. İyilik, güzelliği kapsar ama güzelliğe sığmaz, ondan da yüksektir. İyiliği, tek düşünmenin yardımıyla kavrayamazsak, üç düşünmenin yardımıyla kavrayabiliriz: Güzellik, orantı, gerçek. Bu üç ideye tek bir ideymiş gibi bakarsak, iyiliğin özünü kavrayabiliriz.

Platon'un örnek devleti üç sınıftan kurulmuştur. Yargıçlar, askerler, çömlekçiler (çiftçilerle, zanaatkarlar). Yargıçlar, devleti yönetip adaleti gerçekleştireceklerdir. Askerler, devleti koruyacaklardır. Çömlekçiler de devleti besleyeceklerdir. Mülkiyet, gereği gibi çömlek yapabilsinler diye, sadece çömlekçilere tanınmıştır. Yargıçlarla askerlerin mülkiyet hakları yoktur. Malı olan kişinin aklı malında olur, ne yargıçlık edebilir, ne de askerlik. Çömlekçilerin ise akıllarının mallarında olmaları gerekir, çünkü böylelikle daha iyi çömlek yaparlar. Ütopyanın ilk örneği Platon'un Devlet'idir.

Thrasymakhos ve Kallikles

Thrasymakhos

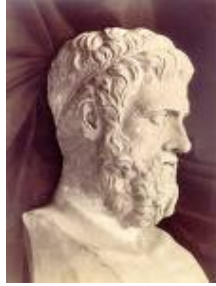
Kallikles

Thrasymakhos'a göre *erdem, güçlünün işine gelendir*. Haksızlık etmek, başarı sağlar, kazanç sağlar. Sormak, karşılık vermekten kolaydır. Doğru adam, her işte, doğru olmayanın karşısında zararlı çıkar. Doğru adam çok, eğri adam az vergi verir. Doğruluğu onun devlet malından faydalanmasına engeldir. Üstelik hep doğru kalmak yüzünden, hısimlarını gücendirirler. İnsanlar eğriliği, eğrilik yapmak korkusundan değil, eğriliğe uğramak korkusundan ayıplarlar. Doğruluk, güçlünün işine gelendir; eğrilikse, kendimize yararlı olan, kendi işimize gelendir.

Kallikles'e göre erdem, güçsüzün işine gelendir.

Antigone

İ.Ö. V. Yüzyıl, antik çağ Yunan düşüncesinin aydınlanma çağıdır. Çağı, bütünüyle kavrayabilmek için, bir sanat yapıtının aynasında da seyretmeli bir kez. Bu eser ünlü tragedyacısı *Sophokles*'in *Antigone*'sidir.

Sophokles

Sophokles, olayı kadercilik açısından görüyordu. En iyisi yerleşmiş geleneklere, kanunlara ömrümüzce uymaktır. Temkinli bir akıl, mutluluğun ilk gereğidir. Sophokles'e göre erdem, temkinli aklın sonucudur. Temkinli akılsa yerleşmiş geleneklere, kanunlara uymayı gerektirir.

Sokrates'çilik

Sokrates, tümevarım (endüksiyon) yönteminin kurucusudur, çünkü tek tek durumları ele alarak tüme varmaktadır. Sokrates, Yunan aydınlanmasının da kurucusudur, çünkü insan yaşamının ölçülerini hiç eleştirmeden olduğu gibi kabul eden gelenekçiliğin tersine, bu ölçüleri aklın süzgecinden geçirerek aydınlığa çıkarmıştır. *Hiçbir şey bilmediğimi biliyorum* ünlü sözü, bir aydınlanma yöntemidir. Sokrates, insan yaşamı için, insan olmanın tek niteliği

olan bilginin gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Sokrates’çi okullar, insan yaşamındaki en büyük ereğin *bilgiyle varılan erdem* olduğu yolundaki Sokrates görüşünde birleşirler.

Kinizm

Sokrates’in öğrencisi Atinalı *Antisthenes*’e göre (İ.Ö. 444–368), insanın ereği mutluluktur, mutluluk da her türlü bağdan kurtulmuş içsel bir özgürlükle gerçekleşir. İstenilecek tek şey erdem, kaçınılacak tek şey erdemsizliktir. Gerçek erdem, insanın hiçbir değere bağlı ve tutsak olmamasıyla elde edilir. Bunu sağlamak için de insanın bütün tutkularından sıyrılması gerekir. Kinizm, Sokrates’çi bir okuldur. Fıçı içinde yaşayan *Diogenes* (İ.Ö. 412–323), Kinik düşünürlerin en ünlüsüdür. Diogenes her şeyden el etek çekip bir köpek gibi yaşamıştır. Öğretiye *köpeksi* adı verilmişse bu Diogenes yüzündendir. Stoacılık, temel öğelerini borçlu olduğu Kiniklerin bu çileciliğini sistemleştirip bilimselleştirmiştir. Bu anlayış, İslam düşüncesinde de *Melamilik* akımıyla sürdürülmüştür.

Antisthenes (İ.Ö. 444–368)

Diogenes (İ.Ö. 412–323)

Mutluluğun Temeli Haz

Sokrates’in öğrencisi *Aristippos*’a göre her davranışın nedeni, mutlu olmak isteğidir. Yaşamın ereği hazdır. Bizim haz dediğimize Yunanlılar *Hedone*, İ.Ö. IV. Yüzyılda yaşayan Kirene’li Aristippos’un felsefesine de *hazcılık* anlamında *hedonisme* diyorlar.

Aristippos

Aristippos’ a göre, insanı insan eden duygudur. Bilgilerimiz, duygularımızla alabildiğimiz kadardır, bundan öteye geçemez. Yaşamaktan alabildiğimiz kadar zevk alalım, ancak ölçüyü de kaçırmayalım. Akıl, duyuların sonsuz isteklerine karşı koymalıdır. *Erdem, haz almakta ölçülü olmaktır*. Gerçek haz, sürekli olandır. Sürekli hazza da bilgelikle varılabilir. Bilgenin hazzı, kendi kendinden hoşnut olmasıyla belirir. Kendi kendinden hoşnut olmaksa töresel hoşlanmadır. Bilgelik, gündelik hazları küçümsemek, sürekli hazlara, töresel hazlara yönelmek demektir.

Aristippos’un Hazcılık okulundan yetişen *Theodoros* ve *Evhmeros*, hazcılığı dinsizliğe kadar götürmüşlerdir. Evhemeros’un bir kuramıyla günümüz dinler biliminin temeli atılmıştır. Bu

kurama göre; *Tanrılar, ölümlerinden sonra insanlarca Tanrılaştırılmış olan insanlardan başka bir şey değildir.*

Aynı çağda yaşayan *Hegesias*, hazcılığı kötümserliğe (pessimisme) götürmüştür. Ona göre mutluluk bir kuruntudur, çünkü her yaşayışta acılar hazdan fazladır. Bile olmayan insanlar erdemsizdirler, erdem dışında da katıksız mutluluk gerçekleştirilemeyeceğine göre, kendilerini öldürmeleri gerekir. *Hegesias*'a *ölüme çağıran* lakabı bu nedenle takılmıştır.

İlk Öğretmen

Antik çağ Yunan düşüncesinin ilk gerçek ve büyük bilgini *Aristoteles*'tir. Mantı biliminin kurucusu olduğu gibi, politikadan meteorolojiye kadar günümüzde de kullanılan çeşitli terimlerin yaratıcısıdır. *Ansiklopedik dehası* ile insanlığı iki bin yıl etkilemiştir. Günümüze kadar sürüp gelen bu iki bin yılın, ortaçağın skolâstik dönemini kapsayan pek uzun bir süresi *Aristoteles*'in egemenliği altında geçmiştir. Araplar onu *ilk öğretmen* saymışlardır. “Özdeğin

Aristoteles

Bulunmadığı yerde uzay ve zaman da olamaz” düşüncesinde XX. Yüzyılın büyük fizik dehası Einstein'la birleşmektedir. *Aristoteles*, çağdaş anlamıyla ilk bilgindir. *Filosofia (İlk Felsefe)* adlı yapıtı *Thales*'ten kendisine kadar gelen felsefe tarihinin çok başarılı bir özetidir ve en güvenilir kaynağıdır. *Aristoteles*'in doğru düşünme kurallarına sonradan *mantık* adı verilmiştir. İnsanın görünene bakışı (doğa), insanın kendisine bakışı (insan), insanın görünmeyene bakışı (doğaüstü). İnsan toplumsal bir varlıktır.

Antik çağ Yunan düşüncesinin büyük idealist üçlüsü *Sokrates-Platon-Aristoteles*'in ortak yanı toplumu düzenlemeye çalışmalarıdır.

Köle ve Devlet

Her üç düşünür de devleti onarmaya çalışıyorlar. Bu devlet, antik çağ Yunanlılarının *köleci devlet*'idir. Devlet, kölelik düzeninde, kölelerin sayıca artması sonucu zorunlu bir baskı örgenliği olarak belirmiştir.

Şüphe

Şüphecilik (septisizm) deyimini, Yunanca *araştıran* ve *inceleyen* anlamındaki *skeptikos* sözcüğünden doğmuştur. İnakçılığın (dogmatizm) karşıtı olan bu olumlu şüphecilik anlayışı karşısında olumsuz şüphecilik anlayışı yer alır ki insan usunun hiçbir gerçeğe varamayacağını savunur. Felsefe, şüpheyile başlar. Araştıran anlamındaki ilk şüphecisi, antik çağ Yunan düşüncesinin ilk düşünürü sayılan *Thales*'tir. İnsan, her şeyin ölçüsüdür. İkinci şüphecisi tepki

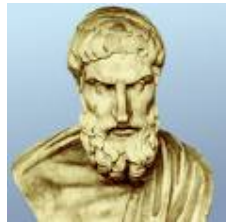
Pyrrhon'culukla belirmiştir. Elisli *Pyrrhon*'a (İ.Ö. 365–275) göre düşünce yararsızdır, çünkü gereksiz tartışmalar ve bunların sonucu olarak da mutsuzluk doğurmaktadır.

Pyrrhon (İ.Ö. 365–275)

Çiçekli Bir Bahçe

Mutluluk duymadan yaşayanlar budalalardır diyordu Demokritos. *Epikuros* (İ.Ö. 341–270): Ölümünden neden korkuyorsunuz diyordu. Siz varken ölüm yoktur, ölüm varken de siz olmayacaksınız. Hiçbir zaman onunla karşılaşmayacaksınız ki. Ne etseniz birleşemeyeceğiniz bir şeyden korkmak budalalık değil de nedir? Gelmesi değil de, beklemesi ürkütücü olduğu için ölümden korkan ahmağın tekidir. Yaşamının da uzunluğundan değil güzelliğinden zevk alırız. Ölüm gelecek diye acı çekmek en büyük aptallıktır. Epikuros'un önerdiği mutluluğu elde etme ilkeleri: *Aç kalmamak, susuz kalmamak, üşümemektir*. Övülecek tek bağlılık, dostluktur (kardeşlik). Bunun içindir ki zevk, mutlu bir yaşamın gereğidir. Bu ruh rahatsızlığı ile beden acısının yokluğundaki mutluluktur. Bedenimiz acısız ve ruhumuz rahatsa, mutluyuz. İnsanı mutlu kılan; *akla uygun ve sade alışkanlıklar, arayacağımız ve sakınacağımız şeyleri iyice ölçebilen, ruha rahatsızlık veren yanlış inanışları söküp atabilen bir akıldır*. Bilgelik, namus ve doğruluk olmaksızın mutlu olunamaz.

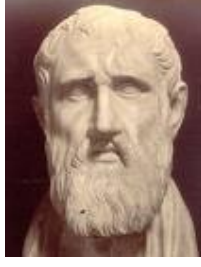
Epikuros (İ.Ö. 341–270)

Tropos

Aenesidemos (İ.Ö. I. Yüzyılda yaşadığı sanılıyor) şöyle diyor: Hepimiz bir örnek algılasaydık aynı düşünceleri edinirdik ve tek düşünceli olurduk, oysa çeşitli düşüncelerimiz var.

Stoa

Kıbrıs adasından gelme *Zenon* (İ.Ö. 336–224) Poikile meydanında direkler arasında kurulmuş bir resim galerisine (*stoa*) yerleşmiştir. *Zenon*'a göre: Bilim, mutlu yaşamak için istenilmektedir. En yüksek erdem, iyi ve mutlu yaşamaktır. Bilimin değeri, pratik yararındadır. Edindiğimiz bilginin doğru olup olmadığını doğaya uygunluğuyla anlarız.

Zenon (İ.Ö. 336–224)

Stoa okulu, kalıcı bir ilkeye varmıştır. Stoa düşüncesine göre en doğru seçen, sabırla katlanan, en ölçülü ve en adaletli üleştirici *doğa*'dır, bir başka deyişle *madde*'dir. Akla uygunluğun ölçüsü, doğaya uygunluktur. Açık seçik doğa bilgisi de, insana, yaşamak ve mutlu olmak için en doğru ölçüyü verecektir.

Uzun Sözün Kısası

İnsanların tümüne yakın çoğunluğu mutluluklarını *gök*'te aramaktadırlar. Buna karşı, mutluluklarını, yaşadıkları yeryüzünde arayan bir azınlık var. Birincilere spiritualist (ruhçu), ikincilere materyalist (maddeci) diyoruz. Bu iki öğretiyi (doktrin), yüzyıllardan beri çatışmaktadır.

İlk düşünceler maddecidir. Maddecilik, tarih sırasına göre, insan kafasında, ruhçuluktan önce gelmektedir. Anaksimenes, ruh kavramının olduğu gibi madde kavramının da babası sayılmalıdır.

Hem var olmak (madde), hem de var olmamak (ruh), nasıl olabilir?

Günümüz düşüncesine kaynaklık eden antik çağ Yunan düşüncesinde beş ana düşünce vardır.

1. Herakleitos (İ.Ö. 540–475) ana düşüncesi

Evren, var olmakla yok olmanın sonsuza kadar birbirlerini kovalamasıdır. Her şey, ancak, karşıtların kavgasından doğar. Bu ana düşünce, gelişe gelişe, *Hegel*'i (1770–1831) ve *Karl Max*'i doğuracaktır.

2. Parmenides (İ.Ö. 539–469) ana düşüncesi

Yok olan var olamayacağı gibi var olan da yok olamaz. Değişirlik bir kuruntudur, duygularımızın aldatısidir. Gerçeğe akıl yoluyla varılır. Bu ana düşünce gelişerek *Spinoza*'yı (1632–1677) doğuracaktır.

3. Protagoras (İ.Ö. 485–411) ana düşüncesi

Var olan, ancak duyduğumuz şeylerdir. İnsan, her şeyin ölçüsüdür. Bu ana düşünce, *Kant*'ı (1724–1804) ve *Fichte*'yi (1762–1814) doğuracaktır.

4. Anaksagoras (İ.Ö. 500–428) ana düşüncesi

Hiçbir şey yoktan gelmez, hiçbir şey yok olmaz. Bu ana düşünce, *Bergson*'u (1859 – 1941) doğuracaktır.

5. Leukippos (İ.Ö. 450 yıllarında) ana düşüncesi

Hiçbir şey plansız meydana gelmez. Her şey, bir nedenden ötürü zorunlu olarak meydana gelir. Varlık kadar, yokluk da vardır. Yokluk, varlığın zorunlu koşuludur. Evrenin yasası zorunluluktur. Rastlantı diye bir şey yoktur. Bu ana düşünce, hemen bütün maddecileri, Fransız ansiklopedicilerini, *Auguste Comte*'u (1798 – 1857), Herakleitos ana düşüncesiyle birleşerek Karl Marx'ı doğuracaktır.

İlk büyük maddeci Demokritos'tur (İ.Ö. 456 – 360). Ona göre evren, atom adını verdiği çok küçük maddelerin bir birleşimidir. İlk büyük ruhçu Platon'dur (İ.Ö. 427 – 347). Ona göre ruh, maddeden ayrıdır ve maddeyle ortak olan hiçbir yanı yoktur. İyi insan ölür ama iyilik ölmez.

İsa

Düşünsel alanda gelişen ruh ve madde ikiliğine karşı, eylemsel alanda da ezenler ve ezilenler ikiliği geliyordu. Hıristiyanlık, yeni bir din kılığı altında eski Yunan'ın stoa felsefesini dile getiriyordu. Doğal yaşayışa dönülmeliydi. Musa'nın *yarar* ölçüsüne karşılık İsa, bu sağlamak üzere, *yoksulluk* ölçüsünü getiriyordu. Gerçek erdem yoksulluktaydı. Tanrı katına ancak yoksullar erişebilirdi. İnsan, kendisinin tanrısıdır. Her güne kendi derdi yeterdi. Yoksulluktan da öteye giden bir çeşit dilencilik, yüzyıllar boyunca, en büyük ermişlik, varılması gereken tek erdem sayılmıştır.

İsa'nın yaptıkları ve söyledikleri Matta, Markos, Luka ve Yuhanna tarafından dört *İncil*'de anlatılmıştır. Hıristiyanlığın kutsal kitabı, *Eski Ahit* adı verilen *Tevrat*'ı bütünüyle kapsadığı gibi *Yeni Ahit* adı altında dört İncil'le birlikte daha birçok mektup ve vahyi toplamıştır. Hıristiyanlık, ilk biçimiyle, bir Yahudi mezhebi olarak belirmiştir. Hıristiyanlığın bir sistem olarak yayılışı, İsa'nın ölümünden sonra Tarsuslu *Pavlus*'un işidir.

Roma

Yunan mucizesini Roma mucizesi izlemektedir. Yunanlılar, tarihsel pratiğin teorisini kurmuşlardı, Romalılarsa Yunan teorisinin pratiğini gerçekleştirmiştir. Romalıların düşünsel yaşamı, stoacılığın Roma'ya sokulmasıyla başlamıştır. Roma stoacılığının ünlü düşünürleri *Marcus Tullius Cicero* (İ.Ö. 106 – 43), *Annaeus Seneca* (3 – 65), köle *Epiktetos* (50 – 130) ve İmparator *Marcus Aurelius*'tur (121 – 180).

Marcus Tullius Cicero'nun (İ.Ö. 106 – 43) bu konudaki önemi hemen bütün Yunan felsefesini Romalılara tanıtmış olmasındadır. En gerçek kanun, doğru akıldır. Doğru akıl, doğaya uygun, bütün varlıklarda aynı, değişmez, yok olmaz güçtür.

Marcus Tullius Cicero (İ.Ö. 106 – 43)

Annaeus Seneca (3 – 65), ruhun ölümsüzlüğüne inanmak gibi ruhçu çıkışlarına karşın, özellikle doğa bilimi bakımından stoacılığa yeni değerler katmıştır. Mutlu yaşamak için kuşkuyla titrememek gerekir. Kendini erdeme değil de talihe bırakırsan özgürlüğünden olur, başkalarına boyun eğersin.

Annaeus Seneca (3 – 65)

Epiktetos (50 – 130), ölümsüzlüğe inanmaz, bitimsiz bir yaşayışı düşünmeyi açıkça gülünç bulur. Eski Stoaya bağlı sert bir ahlakçıdır. Bilgelik, elimizde olan ve olmayan şeyleri bilmek ve ona göre davranmaktır. Elimizde olanlar davranışlarımız, elimizde olmayanlarımız ise vücudumuzdur. En büyük felaket, ölümü felaket saymaktır. İsteklerinin her durumda gerçekleşmesini istiyorsan sadece kendi olanları iste. Yapacağın işi ölç. O yükü kaldırabilecek misin? Bilge odur ki kimseyi kötülemez, kimseyi övmez, kimseden yakınmaz, kimseyi suçlamaz. Gerekli olan “neden yalan söylememeli” sorusunun karşılığını bulmak değil, yalan söylememektir.

Epiktetos (50 – 130)

İmparator *Marcus Aurelius*'tur (121 – 180) da, Seneca gibi, ruhun ölümsüzlüğüne inanıyor. Aklımız, bedenimiz üstünde egemen olamayacak kadar güçsüzleşmişse, yaşamaktan isteğimizle ayrılmalıyız. Doğaya uygun olarak yaşa ve ondan tasalanmadan ayrıl, tıpkı olgunlaşmış bir yemiş gibi. Mutluluğun engellerinden biri de ölüm korkusudur.

Marcus Aurelius (121 – 180)

Cicero, yaşlılığın sorunlarını dört bölümde topluyor: *çalışmaktan uzaklaşmak, bedensel çöküntü, zevk yoksunluğu, ölüme yakınlık*. Cicero, dört bölümde topladığı yaşlılık sorunları üstünde ayrı ayrı düşünüyor.

Büyük işler, çeviklikle değil, bilgi ve düşünceyle yapılır. Yaşlılık bu güçleri artırır. Yaşlandıkça belleğimiz gücünü yitirdiği sanısı doğru değildir. İşletmezsen ya da yaratılıştan ağır işliyorsan güçsüzdür elbet. İşleyen akıl gücünü yitirmez. İnsan çok yaşayınca görmek istemediği birçok şeyi görür derler. İyi ama görmek istediği birçok şeyi de görür. Kafa gücü son soluğa kadar dek sürer. Sağlığını koruyan yaşlı, böylesine güçsüzleşmez. Çalışkan yaşlı, yaşlılığın geldiğini duymaz bile. Haberi olmadan yaşlanır. Birden çöküvermez, yavaş yavaş söner. Yaşlılar aşırı zevklerden yoksundur. Bedensel zevk, doğanın insanlara verdiği en büyük beladır. Şehvetin göze aldırmadığı hiçbir kötülük yoktur. Şehvetle erdem bir arada bulunamazlar. Konuşma hevesini artırıp yiyip içme hevesini azaltan yaşlılığa çok şey borçluyuz. Yokluğunu duymadığın şeyin üzüntüsünü de duymazsın. Bir şeye karşı istek duymayan ondan yoksun kalmış değildir. Eğitim bilgiyle beslenince, insana, istediğini yapmak için gereken zamanı bırakan yaşlılıktan daha hoş bir şey olamaz. *Solon*, bir mısramda ne güzel söylüyor: *Her gün bildiklerime birçok şeyler katarak yaşıyorum*. Bir ömür, kısa da olsa, gereği gibi yaşamaya yetecek kadar uzundur. Önemli olan hayata doymaktır.

Marcus Tullius Cicero, *Yaşlılık*'tan (*De Senectute*) sonra *Dostluk*'u (*De Amicitia*) yazmıştır. Dostluk, anlaşmaktır.

1. Dostluk, ancak iyi insanlar arasında gerçekleşebilir. İyilik, dostluğun en gerekli niteliğidir. İyi olmayan insanlar dost olamazlar. Bilgelik kıskançlık dolu, karanlık bir sözdür. İyi sayılmak için doğruluk, dürüstlük, hakseverlik ve cömertlik yolunu tutmak yeter. Katıksız iyilik, erdemli kişide bulunur. Çünkü dostluğu hem doğuran, hem sürdüren erdemdir.
2. Dostluk sürekliliği gerektirir. Süreklilik niteliği bulunmayan yerde, dostluğun sözü edilemez. Gerçek dostluklar ölümsüzdür.
3. Dostluk, her alanda uyuşmayı gerektirir. Düşüncelerinde, beğenilerinde, yaşayışlarında benzerlik bulunanlar, birbirleriyle uyuşabilir.
4. Dostluk, sadakati gerektirir. Hiçbir şey, talihten daha çekilmez olamaz. Alınabilecek olan şeyler, kim güçlüyse onun malıdır. Dostluksa, sadece dostun malıdır.
5. Dostluk, akıllığı gerektirir. Bu akıllılık, sevgi alanında filizlenen bir akıllılıktır. Sevgi erdemi, dostlukları hem kurar, hem korur. Sevmekse, hiçbir şeye gereksinmeden, hiçbir yarar beklemeden, *sevilen*'e bağlanmak demektir.
6. Dostluk, birliği gerektirir. Bir insan, göğe yükselerek evreni ve yıldızların güzelliğini seyretseydi bu seyir ona hoş gelmeyecekti. Oysa yanında gördüklerini anlatabileceği

bir dostu bulunsaydı bundan pek hoşlanırdı. Dostlar arasında, sadece sevgi ve beğenme değil, saygı da bulunacaktır.

Cicero, yapıtında, dostluğun sınırlarını da çizmeye çalışıyor. Doğa, dostluğu, erdemın yardımcısı olsun diye vermiştir, kötülüklerin yarıdakçısı olsun diye değil. İnsan erdemden ayrılırsa, dostluk süremez. Utanç verici bir şey istememek, istenince de yapmamak, dostluğun en kutsal yasasıdır. Dosttan şerefli şeyler istemek, dost uğruna şerefli şeyler yapmak, dostluğun en kutsal yasasıdır. Bu konuda üç düşünce ileri sürmektedir:

1. *Dostumuza karşı, kendimize beslediğimiz duyguların aynını beslemek düşüncesi:* Bu düşünce, doğru bir düşünce değildir. Çünkü kendimiz için yapamayacağımız nice işler vardır ki, dostlarımız uğruna pekâlâ yapabiliriz. Örneğin, kendimiz için yalvarmak şerefsizlik olduğu halde, dostumuz için yalvarmak ne büyük bir şereftir.
2. *Dostumuza karşı, dostumuzu bizim için beslediği duyguların aynını beslemek düşüncesi:* Bu düşünce de doğru değildir. Yapılan ve görülen iyiliklerin eş olmasını istemem, dostluğu çok ince ve derin hesaplara vurmak demektir.
3. *Dostumuza karşı, onun kendisine beslediği duyguların aynını beslemek düşüncesi:* Bu düşünce de yanlıştır. Çünkü kimi insanların güçleri kırılmış, ya da başarıya ulaşma umutları yitirilmiş olabilir. Dost, dostunun güçsüzlüğünü gidermeye, yitirilen umutlarını desteklemeye çalışan kimsedir.

Gerçek dostluğun sınırları: Töresel bir temizlik içinde katıksız bir anlaşmadır. Erdemden başka hiçbir şeyin dostluğa üstün tutulabileceğine inanmayın.

Mülkiyet

Üretim aletleri geliştikçe, bir aile başka ailelerin yardımını olmaksızın üretebilme gücünü kazandı. Çalışma özelleşince mülkiyet de özelleşti.

Aile

Aile, tarımın ve köleliğin gerçekleşmesiyle meydana gelmiştir. Özel mülkiyetin ürünüdür. Aile denebilecek ilk topluluklar ana babalarla çocuklar arasında cinsel ilişki yasağıyla başladı. *Kandaş aile* ortaya çıktı. Ailenin ikinci aşaması, kardeşler arasında da cinsel ilişkinin yasaklanmasıyla gerçekleşti. *Ortaklaşa aile* ortaya çıktı. Babalar gene belli olmadığından kardeşler arasındaki bu yasak sadece anaca kardeş (karındaş) olanlar arasında geçerliydi. Ailenin üçüncü biçimi olan *iki başlı aile*, hısımlar arasında da cinsel ilişkinin yasaklanmasıyla gerçekleşti. Mülkiyet haklarının meydana çıkmasıyla, zorunlu olarak ailenin bugünkü biçimi olan *tek eşli evlilik* biçimine dönüştü. Mülkiyet ve bundan doğan miras haklarını sürdürmek için babaları kesinlikle belli olan çocuklar yetiştirmek gerekiyordu. Bu aşama, başka cinsel ilişkinin sadece kadına yasaklanmasıyla gerçekleşti.

Özgürlük ve Eşitlik

Mal edinme yüzünden ilk kavga, ilk insanla başlıyor. Özgürlük, eşitliğin doğurduğu bir kavramdır. İnsanların eşit oldukları altın çağda, özgürlük kavramı yoktu. İnsanlar, eşitlik içinde, özgür olduklarını düşünmeden özgürdüler. İnsanlar tarih boyunca, özgürlük adı altında eşitliklerini aramışlardır.

Ezenler ve ezilenler arasındaki ilk kavgalar Roma İmparatorluğu topraklarında görüyoruz. Bu kavgalardan ilki *Lucius Sergius Katilina* (İ.Ö. 109 – 61) ile *Çiçeron* arasındaki kavgadır. Ezilenlere ezenlere karşı ikinci büyük ayaklanması, gene Roma'da *Spartaküs* adlı kölenin yönettiği ayaklanmadır (İ.Ö. 73 – 71).

Vergi

Vergi, devlet kurumunun masraflarını karşılamak için halktan alınan paradır. 1793 Fransız Anayasası “*hiçbir vatandaş devlet masraflarına katılmak şerefinden yoksun bırakılamaz*” demekle, onu bir şeref olarak nitelendirmiştir. Bu şeref yoksunluğunun açık yoluna maliye dilinde *vergi muafiyeti* denir.

Faiz

Faiz, kiralanan paranın kira bedelidir. Borç verenle borç para alan arasındaki anlaşmadan ya da yasalardan doğar. Büyük dinler faizi yasaklamıştır. Ama Tanrı adına bunun da yolu kolaylıkla bulundu ve *hilye-i şer'ieyye*'lerle faize göz yumma yolu tutuldu.

Mani

Din kurumu her zaman ve her yerde güçlülerin yanındadır. Bu dünyadan umutlarını kesmiş ezilmişler onun öbür dünya vaatlerine dört elle sarılmışlardır. Oyalamanın bir başka yolu dinleri çeşitlendirip, bu çeşitli dinleri de küçük ayrıntılarla çeşitli mezheplere ayırarak, ezilmişleri birbirlerine saldırtmaktır.

İran'lı *Mani* (İ.S. 216 276), bütün dinleri tek bir dinde toplamaya, bir çeşit dinler sentezi yapmaya kalkmıştır. Bu büyük İran'ının kurduğu dinin adı *Manilik*'tir. Manilik, dinlerin biresimini yaparak, dinler arasındaki kavgayı kaldırmak amacını güdüyordu. Zerdüş rahipleri İ.S. 276 yılında Mani'yi yakalayarak derisini yüzüp astılar.

Maniliğe göre dinin ana kuralı, iyilikle kötülük karşıtlığına dayanmaktadır. İyilik, ışık ve ruhtur, kötülük de karanlık ve bedendir. İyi bir Mani olabilmek için her türlü yalancılıktan ve tutkudan sakınarak yaşamak yetecekti. İyiliğin ilkeleri, tutkularını yenmesini bilmekle doğru sözlü olma.

Plotinos'un Tanrısı

Mısır'lı düşünür *Plotinos* (İ.S. 203 – 270) düşüncesi ise: Erdem, Tanrılaşmakla elde edilir. Plotinos'a göre insanın amacı, Tanrıya benzemek olmalıdır. Tanrı, salt iyiliktir. Erdem tanrıdır. İnsan, Tanrıya benzemeye çalışarak erdeme ulaşabilir.

Plotinos (İ.S. 203 – 270)

Plotinos, 243 yılında, Roma'ya yerleşti. Roma'da kurduğu felsefe okulunda ölümüne kadar sürekli olarak yirmi beş yıl felsefe okuttu. Plotinos'a göre evren, Tanrıdan geliyor, Tanrıya dönüyor. İnsan da Tanrıdan gelmiştir, Tanrıya dönmektedir. Varlığın ilkesi tektir. Bu ilke, birlik, başka bir deyişle Tanrıdır. Tanrı, kendisi hiçbir şey olmadığı halde, her şeyin ölçüsüdür. İlk varlık da son varlık da Tanrıdır. Tanrıdan ilk çıkan şey anlaktır (zekâ). Anlak, süje (mutlak zekâ) ve obje (anlaşılır âlem) olmak üzere ikiye ayrılır. Her kişi kendi sonucunu, kendi kişiliğine uygun olarak hazırlar. Plotinos'un töresine (ahlak) göre insanları Tanrıya götürecek üç yol, daha doğrusu yolun üç geçidi vardır: *Sanat, sevgi, felsefe*. Erdeme sanat, sevgi ve felsefe yolu ile varılır.

Son Yunanlılar

Yunan düşünürlerinden *Porfirios* (İ.S. 233 – 304), *Jamblikos* (İ.S. 412 – 485) ve *Proklos* (İ.S. 412 – 485) Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında çoktanrıcılığı sürdürmeye çalışan Yeni Plâtonculardır.

Ortaçağ

Mutluluklarını arayan insanlar, bir ara bu mutluluğu, özgür düşüncenin kapılarını kilitlemekte buldu. Yüzyıllarca süren bu araya *ortaçağ* diyoruz. Atık erdem, kendi kendisi için, mutlu bir yaşayış için gereklidir. Artık erdem, gerçekten erdem olduğu için değil, Tanrı buyurduğu için erdemdir.

Artık Yunanlıların doğa tanrılarının yerini Hıristiyanlığın kişi tanrısı almıştır. *Skolâstik* dediğimiz Hıristiyan Okulu düşünürleri, yüzyıllar boyunca, Platon'la Aristoteles'i gevelemekten başka bir şey yapmamıştır.

Ortaçağ Hıristiyan düşünürlerinin başında *Origenes* (İ.S. 185 – 254) geliyor. Gerçek olan *iyi*'dir, bir başka deyişle Tanrıdır. Kötülük, iyiliğin yadsınmasıdır.

Aurelius Augustinus (İ.S. 354 – 430) da aşağı yukarı bunları söylüyor. Plâtonculuğun dostudur. Ona göre de erdem, Tanrının tözüdür. Tanrının iradesi *iyi, güzel, doğru*'dur.

Aurelius Augustinus (İ.S. 354 – 430)

Her iki düşünürün düşüncelerinden çıkan sonuçlar *skolâstik* dediğimiz Hıristiyan düşünce okulunu doğurmuştur. Skolâstik'in kurucusu *Scottus Eriugena*'dır (İ.S. 883 – 880). Tanrı salt yokluk, sonsuzdan gelip sonsuza giden *sır*'dır. İnsan küçük çapta bir evrendir, evrensel bütün

yaratıkları kendinde özetler. Şu halde *erdemsizlik, insan için zorunludur*. Erdemsizlik, töz olarak yoktur. Tanrıdan ayrılış, düşüş, bir yoksunluktan başka bir şey değildir.

Bu çağın önemli sayılan bir başka düşünürü de *Anselmus*'tur (İ.S. 1033 – 1109). Ona göre inan (iman, dogma) her türlü tartışmadan önce gelmelidir. Bizler inanmak için düşünmüyoruz, tersine, düşünmek için inanıyoruz.

Anselmus (İ.S. 1033 – 1109)

Ortaçağa göz gezdirirken *Petrus Abaelardus*'tan (İ.S. 1079 – 1142) da söz açmak gerekir. Ona göre kötülöklere sürüklenmek günah değildir, tersine erdem gereğidir. Çünkü her erdem bir savaştır, her savaş da bir düşman ister. Günah, eylemde değil niyettedir.

Petrus Abaelardus (İ.S. 1079 – 1142)

Sıra *Aquinolu Thomas*' ya (İ.S. 1224 – 1274) gelince, Platon düşüncesinin yerini Aristoteles'in aldığını görürüz. Ona göre evren, mümkün olan evrenlerin en iyisidir. İrade, zorunlu olarak iyiye doğru gider; şehvet kötüye doğru gider. Günahın kaynağı özgürlükte ya da seçme özgürlüğünde değil, şehvettedir.

Lactantius

İ.S. III. yüzyılda yaşamış *Lactantius* adında biri de var. Latince birçok din yapıtları vermiştir. Tanrı, dünyamızdan kötöleri ya atmak istiyor ama atamıyor, ya atabilir ama atmak istemiyor, ya ne atabiliyor ne de atmak istiyor. Atmak istiyor da atamıyorsa, bu güçsüzlüktür, Tanrının özüne aykırıdır. Atabiliyor da atmak istemiyorsa bu kötölüktür, Tanrının özüne aykırıdır. Ne atabiliyor, ne de atmak istiyorsa bu hem güçsüzlük, hem de kötölüktür ki, Tanrının özüne büsbütün aykırıdır. Hem atabiliyor, hem atmak istiyorsa, Tanrıya yakışan da budur, bütün bu kötölükler dünyaya nereden geldi öyleyse?

Lactantius

Bulduğu karşılık şudur: Tanrı, kötülüğü istemiştir ama insanlara da, ona iyilikle karşı koysunlar diye bilgeliği vermiştir.

İki İlginç Tartışma

Ortaçağ irili ufaklı birçok tartışmalarla doludur. Bunlardan özellikle çok ilginç olanı ikisi *Adcılarla Gerçekçiler* ve *Tomacılarla Skotçular* arasındadır.

XI. yüzyılın sonlarına doğru Compiègne papazı *Roscelin*, genel kavramların (tümeller) hiçbir gerçekleri bulunmadığını ileri sürdü. Gerçek olan şu ya da bu güzel kadındır, güzel çiçektir, tek sözle canlı bir bireyselliktir.

Roscelin

Roscelin'in ortaya attığı bu sav, kiliseyi temellerinden sarsan bir savdı. Çünkü kilise, tümüyle, genel kavramlar üstüne kurulmuştu. Başta Tanrı olmak üzere bütün dinsel gerçeklikler birer genel kavramdılar. Günah, ancak bireysel ve kişisel günah olmalıydı; dünyaya gelmeden yüzyıllarca önce işlenen ilk günahın cezasını değil, kendi kişisel günahının cezasını çekmeliydi. Kilise, Roscelin'i sözünü yalanlamaya mahkûm etti. Roscelin istediği kadar kendi sözünü yalanlasın, onun düşüncesi kilisenin başına birçok dertler açmakta devam edecekti.

Abaelardus, bu tartışmayı tatlıya bağlamak için kavramcılığı ileri sürdüyse de parlak zekâsına karşın kavramcılık adı altında adcılığı tuttuğunu gizleyemedi. Genel kavramların gerçek olmadıkları o kadar bellidir ki bunların gerçek olmadıklarını söylemek yersizdir.

Ortaçağın ikinci ilginç tartışması Tomacılıkla Skotçuluk arasındadır. Tomacılık, ortaçağın IX. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar süren skolâstik döneminde, Skotçuluğun (Skotizm) karşısında yer alır. *Aquinolu Saint Thomas*'ın (1224 – 1274) öğretisiyle İskoçyalı düşünür *Duns Scottus*'un (1270 – 1308) öğretisi Hıristiyan temel sorunları üstünde çatışmışlardır.

Duns Scottus (1270 – 1308)

Tomacılık gerici, Skotçuluk ilerici bir akımdır. Tomacılığa göre zekâ iradeden üstündür, Tanrı özgür değildir ve dünyayı yaratmak zorunda olduğu için yaratmıştır. İnsanı ancak Tanrı kurtarabilir. Bu bakımdan Tomacılık entelektüelci, gerekirci ve yazgıcı bir akımdır. Buna karşı Skotçuluk iradeci ve usçudur; irade zekâdan üstündür, Tanrı özgürdür ve dünyayı yaratmak istediği için yaratmıştır, insan da özgürdür ve Tanrının yardımına muhtaç olmaksızın kendi çabasıyla kendini kurtarabilir, *Kutsal Kitap*'a usa uygun olduğu için inanmalıdır. Aquinolu Saint Thomas, gerici bir kampta yer aldığı halde, Hıristiyan okul (skolâstik) felsefesinin en önemli düşünürlerinden biridir. Hıristiyanlığa Aristoteles'i o kabul ettirmiş ve felsefe dilinin temellerini atmıştır. *Summa Theologiae* adlı yapıtı yüzyıllar boyunca tek gerçek kitap sayılmıştır. Hıristiyan kilisesi, ortaçağı kaplayan ezici egemenliğini *Augustinus – Anselmus – Thomas* üçlüsüne borçludur. Günümüzde, Vatikan Katolik kilisesinin resmi felsefesi Yeni Tomacılıktır. Eski Tomacılık nasıl felsefeden yararlanarak güçlendirilmeye çalışılan bir Tanrıbilimcilikse, Yeni Tomacılık da öylece bilimden yararlanarak güçlendirilmeye çalışılan bir Tanrıbilimciliktir.

İnce Doktor adıyla anılan Duns Scottus'un öğretilerine karşı Tomacılık insanı aşağılatır, güçsüzleştirir, kör bir yazgıcılığın kucağına atar; Skotçuluk insanı yüceltir, güvenini artırır, töresel sorumluluğa sokar. Thomas kavramları gerçek saymaya, Scottus gerçek saymamaya eğilimlidir. Skotçuluk usçudur, usu en büyük güç sayar, *Kutsal Kitap*'a ve kilise öğretilerine usa uygun olduğu için inanılmalıdır. Bu açıkça, us *Kutsal Kitap*'tan üstündür anlamına gelir, inakçılığa (dogmatizm) karşı çok önemli bir tepkidir.

İslam Düşüncesi

Muhammed (570- 632) yeni bir din getirmiştir. Bu yeni din, Musa'nın getirdiği gibi, tektanrıdır. Bu yeni din, İsa'nın getirdiği gibi bütün insanları erdeme çağırmaktadır. Oysa n Musa'nın getirdiği gibi sadece bir ulus için, ne İsa'nın getirdiği gibi Tanrıyı kişileştirmek içindir. İnsanlar, tanrının çocukları değil, kullarıdır. Bu yeni din, toteme bağlanan ilk insanlardan beri geniş çapta toplulukları etkileyen yirmi sekizinci dindir.

Müslüman düşüncesinin ilk büyük düşünürü Türkistanlı *Farabi* (870 – 950) de Aristotelesçidir. Bu yüzden kendisine ikinci öğretmen (*muallim-i sani*) denilmektedir. *Uyun-ül-Mesail* adlı eserinde, *kişiyi erdemli kılan Tanrıdır* diyor. Her işte başarı ancak Tanrının eliyle olur.

Farabi (870 – 950)

Ara-yi ehl-i Medine-tül-Fazıla adlı kitabında da bir başkanın erdemlerini saymıştır. Farabi'ye göre başkanlık edecek kişide şu erdemler bulunmalıdır: Organları tam olmalıdır, anlayışlı olmalıdır, belleği güçlü olmalıdır, akıllı ve ince görüşlü olmalıdır, güzel konuşur olmalıdır,

öğrenmeye gönüllü olmalıdır; yiyeceğe, içeceğe, eğlenceye tutkun olmamalıdır; doğruluğu sevmeli ve yalancılıktan tiksinselidir. Nefsini yüksek tutmalı ve kendisinden kuşkulandıracak şeylerden kaçınmalıdır, dindar olmalı ve dünya kaygılarında gözü bulunmamalıdır, tüzesever (adaletli) olmalı ve kötülük yapmaktan çekinmelidir, işinde ayak diremeli ve dilekli olmalıdır.

Farabi'nin erdemleri, Müslümanlığın erdemleridir. Bu erdemler tek kişide bulunmazsa, birkaçı birinde, birkaçı da ötekinde bulunursa o iki kişi başkan olur. Farabi toplumcudur. En yüksek iyilik, en büyük yetkinlik ancak kentte yaşamakla elde edilir, kentten aşağı toplulukta elde edilemez. *Erdem yardımlaşmadır*. Kendinden sonra gelen düşünürler ondan çok yararlanmışlardır.

Farabi'nin karanlık bıraktığı töre düşüncesini, ünlü öğrencisi *İbn-i Miskeveyh* aydınlığa çıkarmıştır. İbn-i Miskeveyh'e göre eğitim önce, öğretim sonra gelmelidir. Bir başka deyişle uygulanış önce, kuram sonra yapılmalıdır. Töre, bilimden önce gelir. Bilgin olmak için her şeyden önce erdemli olmalıdır. Erdemli olmak için bilmek yetmez, uygulamak gerekir. Gerçek bilim ancak erdemi uygulayanlarda bulunur.

İslam felsefesi, Helenistik felsefenin Arapçaya çevrilmesi ve eleştirilmeye çalışılmasıyla başlamış hiç bir zaman kendisine özgü bir kişiliğe ulaşmadan uzlaştırıcılık ve eklemecilikle yetinmiştir. *Kutsal Kitap*'ın açık anlamlarından gizli anlamlar çıkarılması (tasavvuf), yeni koşullara uygun bir hukuk (fıkıh), düşünsel bir eleştiri ve tartışma (kelam), Kutsal Kitabı yorumlama (tefsir) ve Kutsal Kitabın boşluklarını Peygamberin sözleriyle doldurma (hadis) gerekleri duyuluyordu. Ancak bütün bu düşünsel çabaların amacı dindi; bilim dini yetkinleştirmek için bir araç olarak görülüyordu. İslam dünyasının ortaçağı, Hıristiyan dünyasının ortaçağdan kurtulup Rönesans'a eriştiği yıllarda başlar. Denilebilir ki İslam dünyası, Yunanlılardan aldığı bütün bilgileri özellikle *İbn-i Rüşd* (Averrhoes) ve *İbn-i Sina*'nın (Avicenne) elleriyle batıya geçirip batıyı uyandırdıktan sonra kendi rahat uykusuna yeniden yatmıştır.

Gizem

Dinler, insan mutluluğunu sağlamak amacıyla, anlaşmazlıkları giderecek, kötülükleri önleyecek, ölüm korkusunu yenecek sözler getirdiler. Açık (zahiri) anlamlardan gizli (batını) anlamlar var edildi. Zahirilik yetmeyince, Batınilige gidilecekti elbet. *Anlaşılr*'a varmak için, *anlaşılmaz* olmaktan başka çıkar yol yoktu. Açık seçiğin yerini, bu açık seçikliğı gizlemek amacıyla semboller aldı. İslam düşüncesinde mezhepler bu zorunluluktan doğdular. Ortodoks Müslümanlığın karşısına, Martin Luther'den sekiz yüzyıl önce, Protestan Müslümanlık çıkıyordu. Yunancada akıl anlamına gelen *logos*, Araplaşarak *kelam* olmuştu, Yunancada bilgi anlamına gelen *sophos* da *tasavvuf*.

Felsefe, İslam statüsüne *Ebu Hanife*'yle girdi (699 – 767). Ebu Hanife, akla uygun olmayan hiçbir kuralın uygulanamayacağını söylüyordu. Tutulacak yolu *nakil* değil, *akıl* gösterecekti.

Akılcılık yolu, Cebriye'yi, Kaderiye'yi, Mutezile'yi doğurdu. Yaptıklarımı ben mi yapıyorum, Tanrımı yaptırıyor? Cebriye'ye göre, yaptıklarımızı biz yapıyorduk, Kaderiye'ye göre Tanrı yaptırıyordu. Cebriyeciler soruyorlardı: Öyleyse neden biz sorumlu olalım? Mutezile de Cebriye ile birleşerek şöyle diyordu: İman kitaptaysa akıl da insandadır. Kader diye bir şey yoktur. Tanrı benim işime karışmaz, ne ceza verir ne armağan, *Kitap* da Tanrı sözü değil kul sözüdür. Tasavvuf (*sophos*), bu düşünce akımlarının (*logos*) ortasında geliştii.

Tasavvuf ana düşüncesi şudur: Yaratış diye bir şey yoktur, varlık birliği (vahdet-i vücud) vardır. Varlık, evrende ne varsa (canlı cansız) tümünde belirmektedir. Her şey tek varlıktır.

Tasavvuf düşünürlerinden *Hallac-ı Mansur*, bu düşüncenin açık seçiğini şu sözle ortaya attı: *Ben Tanrıyım (Enelhak)*. Döve döve öldürdüler. Bir takım harflere, işaretlere, sayılara anlamlar verildi. Açık seçik düşünce *sır* oldu. Bu korku, tarikatlarda birtakım dereceler, *menasik* adı verilen formaliteler doğurdu. İnsan düşüncesi putlaşmaya başladı. Pythagoras'tan gelen sayı mistikliği, İslam düşüncesinde *Esterabatlı Fazlullah*'ın eliyle *Hurifilik* oldu. Biz, evrenin Tanrısı olarak ancak insanı bulduk.

Mevlana Celaleddin (1207 – 1273), bir şiirinde şöyle demektedir: Bizim yolumuz, şu güzelim dünyada yaşamak yoludur. Mevlana'ya göre bilgi, insanı öbür varlıklardan üstün kılar. *Hacı Bektaş*'a göre de her insan gereken bilgiye ulaşmış değildir. Gereken bilgiye ulaşan insana *kutup* (değirmen taşının ortasındaki demirin adı) denilir. Mevlana Konya'da, Hacı Bektaş Kayseri'de tasavvufu sürdürürken, aynı yüzyılda yaşayan *Yunus Emre* şöyle demektedir:

*Dervişlik dedikleri hırka ile taç değil,
Gönlün derviş eyleyen hırkaya muhtaç değil.*

Tasavvuf bilginleri akılcı ve bilimcilerdir. İslam kurallarını akla ve çağlarının olumlu bilimine göre yorumlamışlardır. Bu yorumlar, kimi tasavvuf tarikatlarında İslam dinini yadsımaya kadar varmıştır. İslamlıkta yorum kapısını açan Peygamber Muhammed'dir. Peygamberin *hadis* adı verilen sözleri, *Kuran*'ın dışsal, açık (zahiri) anlamlarının altında içsel, gizli (batını) anlamlarının da bulunduğunu belirtmektedir.

Yorum kapısından bakınca tasavvuf düşüncesine geniş anlamda içsellik (Batınilik) denilebilir. Peygamberin amcaoğlu ve pek sevdiği damadı Ali'de, gizli anlamların varlığını şu sözleriyle desteklemiştir: Ben her akşam Peygamberin evine giderdim. Sırlardan söz ederdik. Peygamber, birçok ayetleri bana yazdırır, gizli anlamlarını da açıklardı. Tasavvufçuları Ali sevgisi (Alevilik) bu yüzdendir.

Peygamberin ölümünden sonra, Ali'yi sevmeyenler ve halife yapmak istemeyenler bir siyasal parti görüşü içinde birleşirler. Bunlara *Hariciler (Havariç)* adı verildi. Ali'yi sevenler ise dostlar anlamına gelen *Şiiler (Şia)* partisini kurmuşlardır. Ali'nin hançerlenerek öldürülmesinden sonra her iki parti arasındaki büyük düşmanlık daha da artmıştır. Şia partisine bağlı olanlara göre Ali'yi sevmeyenler Müslüman değildir. Bu partiden önce *Galiye* kolu türemiştir.

Galiye tarikatına bağlı olanlara göre Ali Tanrıdır, bulutlar üstünde oturmaktadır, bir gün yeryüzüne inerek dünyayı düzelterek, gök gürlemesi Ali'nin sesi olduğu gibi yıldırım da Ali'nin kamçısıdır, haram denilen şeylerin hepsi helaldir.

Şia partisinden çıkan ikinci kol, *İmamiye* tarikatıdır. Bunlara özel olarak *Rafizî* de denilmektedir. Rafizî sözcüğü, Arapçada *terk etmek* anlamına gelen *rafaza* sözcüğünden türemiştir.

Şiiliğin üçüncü büyük kolu, Ali'nin torunu ve imam Zeynelabidin'in oğlu Zeyd'in kurduğu *Zeydiye* tarikatıdır. Bu tarikat anlayışına göre imamlık, Fatıma'nın soyuna özgüdür. Fatıma'nın soyundan geldiklerini savunanlara *Fatimiler* denilmektedir.

Müslümanlıkta ilk tarikatlar, Ali'yi halife etmek ya da etmemekten doğmuştur. VIII. yüzyılda ilk Müslüman mistikleri (tasavvufçuları) siyasal nedenlere düşünsel nedenler eklemeye başlamışlardır. Böylelikle, Alicilik ve düşünce öğretileri birbirlerine karışmışlardır. İmam Ebu Hanife'nin anlayışına *Hanefilik*, İmam Şafii'nin anlayışına *Şafii'lik*, İmam Malik'in anlayışına *Malikilik*, İmam Ahmet bin Hanbel'in anlayışına *Hanbelilik* denilmiştir.

VIII. yüzyılda yaşayan *Ebu Selt Seman*'a göre: Cennete tapınmayla (ibadetle) değil, sevmeye (muhabbetle) gidilir. Eylem (amel, iş), niyetten sonra gelir. XIII. yüzyılda yaşayan *Hasan bin Sabah*, kartalların bile uçamadığı Alamut kalesinde, *Batıniye* tarikatını kurdu. Öğrencilerini afyonla sersemletip istediğini yaptırıyordu. Hasan bin Sabbah'a göre dinin bir içi, bir de dışı vardır. *Kuran*'ın dış anlamı değersizdir, iç anlamsa kitaba bakarak anlaşılabilir.

İlk tasavvuf düşüncesi şöyle özetlenebilir: Tanrı kitabında, ben her şeyi kapsarım, ben insanı ruhumdan üfördüm; önce ve sonra, açık ve gizli benim; yüzünüzü nereye döndürseniz beni orada görürsünüz demektir. Bu sözlerin açık anlamlarının altındaki gizli anlamı, her şeyin tek varlığın ürünü olduğudur (*vahdet-i vücud*). Bu ana düşünce, gittikçe gelişerek tam bir maddecilik karakteri göstermektedir: Her şey, tek şeydir. Ne başlangıç vardır, ne de son. Ne yaratan vardır, ne de yaratılan. Evrendekilerin tümü aynı varlıktır.

Bu düşüncenin zorunlu sonucu şudur: *Her şey Tanrıdır*. Mansur, bu zorunlu sonucu şöyle özetlemiştir: *Ben Tanrırım*. Çok önemli bir XIV. yüzyıl mistiği Şeyh Bedrettin, *Varidat* adlı yapıtında Hallac'ın bu sözünü şöyle yorumlamaktadır: Ağacın ben Tanrırım demesi, bir insanın da bu sözü söyleyebileceğini gösterir. Bir insan, bir ağaç, ya da başka herhangi bir şey ben Tanrırım diyebildiği halde, bir başka şey o şeye sen Tanrısın dememelidir.

Tasavvuf düşüncesinde, hiç bir şey oktan var olmaz (Parmenides) ve her şey karşıtıyla gelişir (Herakleitos) gibi Yunan düşüncesinin varsayımları da eklenmiş bulunmaktadır. Pythagoras'ın sayı mistikliği de ayrıca birçok tarikatları etkilemiştir. Ben Tanrırım diyen Mansur'un, suyun rengi kabın rengidir diyen Cüneyd'i Bağdadi'nin, Tanrıyı görmek isteyenler eşyaya baksınlar diyen Muhyiddin'i Arabî'nin bu sözleri gibi tasavvuf bilginlerinin açık sözleri, İslam tasavvufunu "*Tanrı, evren toplamından başka bir şey değildir*" diyen Pantheisme'le birleştirmektedir. Buna karşı, Tanrının ancak akıl yoluyla bilinebileceğini savunan İbn-i Sina ve Gazali gibi ruhçu tasavvuf bilginleri de Batının ruhçu mistikleriyle birleşmektedir.

Aklın ve maddeye dayanan bu yalın İslam tasavvufu, kimi ellerde de skolâstik bir görünüşe bürünmüştür. Bilindiği gibi, skolâstik inanca (imana) dayanır. Tasavvuf dışı İslam bilginleriyle tasavvuf içi İslam bilginleri arasındaki büyük kavga, birincilerin *Kuran*'ın açık anlamlarıyla yetinmek gerektiğini ileri sürmelerine karşı ikincilerin *Kuran*'ın gizli anlamları olduğunu savunmalarında belirmektedir. Büyük varlığı kendinde duymak, evrensel varlığa bütünüyle karışmak düşüncesi (tasavvuf), insanları yüzyıllar boyunca mutluluğa kavuşturmuştur. Tasavvuf, insan aklının dinsel inançlara tepkisidir. Tasavvuf felsefesine göre insan, tanrılık düşünceye, bir takım kurallara boyun eğerek değil, gönül yoluyla ulaşır.

Tasavvuf tarikatlarında dokuz derece vardır:

1. İlk derece, *inceleme* derecesidir (tasavvuf dilinde buna *tafarrus* deniyor). Dışarıda bulunanlardan içlerine alacak kişiyi uzun uzun incelerler. Kendini beğenmişlerle inatçıları bir yana ayırırlar. Ortalama bir yıl sürer.

2. İkinci derece, *alıştırma* derecesidir (tasavvuf dilinde buna *tanis* denilir). Kişinin dostluğu kazanılmaya çalışılır.
3. Üçüncü derece, *kuşkulandırma* derecesidir (tasavvuf dilinde buna *taşkik* denilir). Akıllıca düzenlenmiş sorularla, içeriye almayı uygun gördükleri kişiyi iyice denerler, kuşkusunu arttırırlar ya da uyandırırılar.
4. Dördüncü derece, *bekleme* derecesidir (tasavvuf dilinde buna *talik* denilir).
5. Beşinci derece, *yemin ettirme* derecesidir (*tasis*). Tarikata girecek kişiye, kendisine verilecek sırları hiç kimseye açıklamayacağı yolunda ağır yemin ettirilir.
6. Altıncı derece, *açıklama* derecesidir (*tasis*). Son söz söylenmez. Ancak, yavaş yavaş açık (zahir) ve gizlinin (batın) anlatılmasına girişilir.
7. Sekizinci derece, *çıkarma* derecesidir (*hal*). Gizliyi öğrendikten sonra açığın hiç bir değeri kalmadığı anlatılır. Böylece birçok yükümlülükler kaldırılır.
8. Dokuzuncu ve sonuncu derece, *ayırtılma* derecesidir (*insilab*). Bu dereceye yükselen kişi, artık dinsel yasaların, törelerin, yasakların tümünden kurtulur. Kendisiyle baş başa kalır.

Pythagoras'ın sayı mistikliği hemen bütün tarikatlarda yer almıştır. Üç, beş, yedi, dokuz, on iki sayıları kutsaldır. Batını adı altında toplanan tarikatlara göre insandan sonra üç varlık (zaman, mekân, kaos) meydana gelmiştir. Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed olmak üzere *beş peygamber* vardır. Beş peygamberi yedi *imam* izler, her imamın on iki *hüccet*'i vardır (hüccet, imamdan sonra gelen derecedir).

Kutsal kitapların dış anlamlarını (zahir ilmi) peygamberler, iç anlamlarını (batın ilmi) da imamlar bildirirler. *Tenzil* adı verilen dış anlamlar kafaları olgunlaşmamış insan sürülerini yönetmek içindir, gerçek *tevil* adı verilen iç anlamlardır. Birçok tarikatlar özel mülkiyetle açıkça savaşımlardır. Tasavvufun ilkesi şudur: *Her şeye malik ola ve bir şeye malik olmaya*. Tarikata giriş özel bir töreni gerektirir. Tarikata girecek kimseye *harici* denilir. Törende *mürşit* sol eline bir kap su, sağ eline de bir tutam tuz alır. Tuz suya atılarak talibe içirilir. Su kabı elden ele dolaşarak bütün erenler birer yudum içerler. Su, bilimi ve bilgeliği (ilim ve hikmeti), tuzda tüzeyi ve erdemi (adalet ve fazileti) göstermektedir. Kuran Enbiya suresinde "biz her şeyi sudan yarattık" demektedir.

Hemen bütün tarikatlarda hiç bir doğaüstü yeteneğe inanılmaz. Ünlü Türk ozanı Yunus emre, tasavvuf düşüncesini şu dizelerle özetlemektedir:

Allah'ı arasan gönlünde ara,
Mekke'de, Kudüs'te, Hac'da değildir.

Batını adı altında toplanan bütün tasavvuf tarikatları beş baskıdan (*müstebit*) kurtulmak için savaşımlardır:

1. Aydınlıkla karanlığı kovalayan *gök*,
2. İstekler ve pişmanlıklar veren *tabiat*,
3. Buyuran ve yasaklayan *kanun*,
4. Denetleyen ve cezalandıran *devlet*,
5. Günlük çalışmaya zorlayan *zaruret*.

Bugün Batınlığın en büyük imamı (sahib-i azam) Kerim IV. Ağa Han'dır. Kerim han'ın, Peygamberin kızı Fatıma'yla Ali'nin soyundan gelme torunu olduğuna inanılır. İsmaililer adıyla anılan günümüz Batınileri, öğretilerini şu dört ilkede açıklamaktadırlar.

1. İmamlık, İsmail'in çocuklarına özgüdür.

2. İmamın her yaptığı gerçektir.
3. İmamın her sözü Kuran'dır.
4. İmam, yeryüzünde tanrının ruhunu taşıyan kutsal bir varlıktır.

Hasan Sabbah, Alamut kalesine yerleşince, Batıniye tarikatı adı altında İsmaililiği şöylece yaymaya başladı: Dinin bir içi, bir de dışı vardır. Dinin dışı bilgisizler (avam) için gereklidir. Dinin içi Kitaba bakmakla anlaşılmaz. Bunu ancak imam bilir. İmamın her sözü kesin olarak yerine getirilecektir. Şu halde aklın yöneticiliğine boyun eğilecekti. Akıl, en büyük güç olarak ortaya atılıyordu. Yönetici en büyük güç olan bu akıl da, imamın akıydı. İmamın aklınınsa, Kerim Ağa Han sonucunu doğurması kolaylıkla anlaşılabilir bir olaydır.

Hasan Sabbah'ın cinayetler tertipleyerek başardığını, *Nasır Hüsrev* felsefe ve edebiyat yapıtları tertipleyerek başarmaya çalışıyordu. *Saadetname*, baştan sonuna kadar bir öğütler dergisidir.

Bahaîlik XIII. yüzyılda İran'ın Şiraz kentinde kurulan bir tarikat olup, kurucusu *Seyyit Muhammed Ali Bab*, Şeyhiye tarikatının yetiştirmesiydi. *El-Dürr-i Behiye* adlı kutsal kitaplarına göre, bütün dinler birbirlerine eşit ve bütün insanlar kardeşlerdir. Bütün mallar, bütün insanlarca eşitçe paylaşılmalıdır. Kuran, Tanrı sözü değil, kul sözüdür. Namaz iki rekât kılınmalı, oruç on dokuz gün tutulmalıdır. Kadınlar örtünmemelidir. Evlilik zorunludur. Boşanma yasaktır.

Karmatîlik akımı, IX. yüzyıldan başlayarak XII. yüzyıla kadar İslam dünyasını sarsan, eşitlik temeline dayanan geniş bir toplumsal tepkidir.

İşıkçılık

İslam düşüncesinde *ışıkçılık* akımı (işrâkiyye), iki ünlü düşünürün adına bağlanır: *Şehabettin Sühreverdi* ve *İbn-i Tufeyli*.

Şehabettin Sühreverdi (1158 – 1191), henüz otuz üç yaşındayken Halep'te, bilgisini kıskananların dinsizlikle suçlamaları yüzünden, Salâhaddin Eyyubî'nin buyruğu ile öldürülmüştür. Sühreverdi, ışık düşüncesinde Platon'la tasavvufu birleştiriyor. Gerçeğe, sözcük yorumlamak değil, düşüncesini yoğunlaştırarak varmaya çalışmaktadır. Bunun için de, tasavvufun sadece yönteminden yararlanıyor. Ona göre felsefe bir sezgi işidir. Felsefe yapmak, peygamberlik yapmak demektir. İnsan, anlamlar âlemine akıyla ulaşmaz. İnsan, öz varlığını eğiterek, yavaş yavaş ve basamak basamak ışığa doğru yükselir. İnsan ışığa yaklaştıkça, ışığın aydınlığı artar. Sezgi yoluna bir kez girildi mi, gittikçe güçlenir insan. Her basamağın aydınlığı, insanı bir yukarıdaki basamağın aydınlığına çeker. Böylelikle, ışıklar ışığının her anlamı kapsayan büyük aydınlığına kavuşulur. Şehabeddin Sühreverdi, *Işık Heykelleri* adlı yapıtında bu yolları göstermektedir. Ruh, tasarlanmış bir kavram, bir ide değil; cismin aydınlanmasıdır. Kişi, öz varlığını eğiterek, her zaman ışıklanabilir, ruhlaşabilir. Ruh, beden eğitilmiştir.

İspanya Araplarından *İbn-i Tufeyli*, *Tanrının oğlu Hay* adlı yapıtı yazmıştır. İbn-i Tufeyli XII. yüzyılda, Arap yönetimi altında Endülüs'te yaşamıştır. Bütün kıpırdayanlar *son*'ludurlar.

Müslüman Türklerin Mutluluğu

İnsan denilen varlık, kendisiyle savaşmanın mutluluğunu da sezmiştir. Bu savaş, İslam düşüncesinde *Melamilik* adı altında yeni bir mutluluk yolu (tarikât) olarak belirmektedir. İslam düşüncesi, mutluluğu üç ayrı yoldan ele geçirmeye çalışmaktadır:

1. Kuran'ın, sözcük anlamlarıyla mutluluğa varmak yolu (Arap düşüncesi, zahir bilimi: Sünnîlik).
2. Kuran'ın, yorumlanmış anlamlarıyla mutluluğa varmak yolu (İran düşüncesi, batın ilimi: Batınîlik).
3. Kuran'ın, ne sözcük, ne de yorumlanmış anlamlarını kurcalamadan, yalın tanrı düşüncesine karışarak mutluluğa varmak yolu (Türk düşüncesi, yalın Tanrı bilimi: Melamîlik).

İslam düşüncesinde, bir bakıma, bütün tarikâtların amacı *melâmet'tir*. Yukarıdaki sıralamaya göre ilk iki yolda yürüyen tarikâtlar da, Tanrılık düşünce içinde insanlıklarını eritmeye çalışırlar:

1. Kuran'ın açık anlamlarıyla mutluluğa varmaya çalışanlar, davranışlarını tanrısal buyruklara göre düzenlerler.
2. Kuran'ın gizlenmiş saydıkları anlamlarını yorumlamak yoluyla mutluluğa varmaya çalışanlar, tüm varlığın içinde bulduklarını bilirler. Tanrılığa ulaşmak, bilgisizlere kendini tanıtmak anlamındadır.
3. Kuran'ın, ne sözcük, ne de yorumlanmış anlamlarını kurcalamadan, tanrılık düşünceye karışarak mutluluğa varmaya çalışanlar, insanlıklarını hor görmek ve aşağılamak yolunu tutarlar. Öğrenilecek ya da öğretilecek bir şey yoktur. Bilmek, bulmak, olmak yeter. Melamilik, bu yüzden, tarikât biçimlerinin ve öğretilerinin her türlüşünden sıyrılmış bir tarikattir. Melamilik, kısaca, şöyle tanımlanabilir: Kınanacak davranışlarla tanrısal sevinci duymak düşüncesi.

Melamilik'in başkılığı, ötekilerde sonunda varılacak olan amacı çıkış noktası yapmış olmasındadır. Bir şeriatçı (Kuran'ın sözcük anlamlarına uyan, Sünnî) namazlar kılacak, oruçlar tutacak, zekâtlar verecek ve bütün bunları bir ömür süresince yaptıktan sonra öbür dünyada Tanrısına kavuşacaktır. Bir marifetçi (Kuran'ın gizlenmiş saydığı anlamlarına uyan, Batınî), bu yola törenlerle girecek, uzun yıllar uğraşacak, bekleyecek, çeşitli derecelerden geçecek, yükselecek ve sonunda (ama gene de yaşadığımız dünyada) Tanrıyla birleşecektir. Malamiysa, Melami olduğu gün bu zevke girmiştir ve artık ömrünce bu zevkle yaşayacaktır. Melamilik bir yaşama biçimidir.

Melâmi adıyla anılan IX. yüzyılın ilk Melâmileri, Niş abur kentinde, böylesine yalın bir düşünceden yola çıkmıştır. Sünnîlikle Batınîliğin bir sentezi yapılmıştır. *Melameti* adıyla anılan ilk Melamiler, Niş abur Türkleridir. Bu yolun ilk yolcusu olarak da *Ebu Hafs-ı Haddad* adlı bir Türk gösteriliyor. Gene Nişabur'da ve aynı yüzyılda Melamilik'i bir topluluk yolu olarak ortaya atan da *Hamdun Kassar* adlı bir Türk'tür. *Kalenderilik*, XI. yüzyılda Batı Türkistan'da ortaya çıkan Yesevi tarikâtından türemiş, Nakşibendîliğin bir koludur.

İran düşüncesi (Batınîlik), Arap düşüncesiyle (Sünnîlik) çarpışmaktadır. Batınîlik, İslamlaşma, Mani ve Mazdek aracılığıyla Zerdüş maddeciliğini getirmiştir. Zerdüş-Platon-İsa birleşimini gerçekleştiren yoksulların peygamberi Mani ve onu kovalayan eşitlikle mal ortaklığı ilkesini savunan Zerdüş din adamı Mazdek, gerçekte, Batınîliğin kurucusu sayılmalıdır. İran Batınîliği, Arap ülkelerinde, Arap Şiiliği adı altında bayrak açmaktadır. Bu düşünceye göre

Şiilik, Müslümanlığı içinden vurmuş ve günümüze kadar sürüp gelen sürekli kavgaların nedeni olmuştur.

Bu arada, Müslümanlığın üçüncü yüzyılında, Türk düşüncesi işe karışmıştır. Türk düşüncesi, Arap düşüncesiyle Acem düşüncesinin bir biresimini yapmaktadır. İlk Melamilerin ilkeleri, yalın düşüncelerdir: Tanrı gereklidir. Peygambere benzemeye çalışmalıdır. Kişi, herkesten önce, kendi kendisini kınamalıdır. *Kendimizle savaşıyoruz*. Melamiliğin ilkesi Delfoi tapınağının kapısında yazılıdır: *Kendini tanı*.

Nakşibendiliğin kurucusu *Muhammed Bahaeddi Nakşibend*'in dizisi Ebu Bekir'e dayanmaktadır.

XVI. yüzyılda yaşayan Melami şeyhi *İsmail Maşuki*, "Allah, Allah, Allah" diye zikredeceği yerde, ünlü enelhakçı Mansur'un yolunda bulunduğunu anlatmak için, "Allahım, Allahım, Allahım" diye zikretmeye başlamıştır.

XIX. yüzyılda, *Seyyit Muhammed Nur* adında Mısırlı bir Arap şeyhi ortaya çıkacaktır. Muhammed Nur'a göre bu bütünlük'ün bilincine ve zevkine bilgiyle varılır. Bütünlük bilinci, her bilinçli insanın kendiliğinden, yetiştirilmeden elde edebileceği bir bilinç değildir. Bu bilince, altı basamakla çıkılır. İlk üç basamağa birleşme katları ya da ölümlülük aşamaları, son üç basamağa da birlik katları ya da ölümsüzlük aşamaları denilir. Bu basamaklar şunlardır:

1. *Tevhid-i ef'al basamağı*: Bütün eylemlerin, bütün olmakta olanların varlığın işi olduğu bilinmektedir. İyilik-kötülük ayırımı bize göredir, varlığa göre ne iyilik vardır, ne de kötülük.
2. *Tevhid-i sıfat basamağı*: Yaşamak, bilim, buyrultu, işitmek, görmek, söylemek varlığa özgüdür.
3. *Tevhid-i zat basamağı*: Vücut, varlığın vücududur.

Bu üç basamakta; eylem varlığın eyleminde, nitelik varlığın niteliğinde, vücut varlığın vücudunda eritilip yok edilir. Kişilik, *gerçek kişilikle* birleşmiştir. Her iş Tanrının işi, her istek tanrının isteği olduğuna göre, ortada hiç yasak kalmamıştır. Bu sorumsuzluksa, toplumu kargaşalığa götürür. Bunu önlemek için de Peygambere benzemeye çalışmak ilkesi konulmuştur.

4. *Makam-ı cem*: Bu basamakta varlık açıklanır, eşya gizlenir. İlk üç basamağın bilgisi ve zevkiyle ana varlığın bilgisine ve zevkine varılmıştır.
5. *Makam-ı hazret-ül cem*: Bu basamakta ana varlık yeniden gizlenir, parça varlıklar meydana çıkar.
6. *Makam-ı cem-ül-cem*: Bu basamakta kişi, Tanrısal gücünü duyar. Çünkü Tanrı, onun vücudunda belirmiştir.

İlk üç basamakta kendini ana varlıkta öldüren, yitiren, yok eden kişi; son üç basamakta ölümsüzlüğe erişmiştir. Bu kattaki melâmet neşesi, bir ölümsüzlük neşesidir.

Seyyit Muhammed Nur

Batınıliğin büyük sırrı böyle açıklanmaktadır: *Gerçek Tanrı, akli başında olan insandır. Akli başında olmayan insanlar, akli başında olan insanların peşine takılıp onların gösterdikleri yoldan giderlerse, mutlu olabilirler.*

Büyük Bir Türk Toplumcusu

Toplumu düzenlemek yoluyla insanları mutlu kılmayı düşünen Türk bilgini *Şeyh Bedrettin* (1357 – 1420) tir. Bedrettin'in öğretisi, tasavvuf çerçevesi içinde, her bakımdan toplumcu bir karakter taşıyor.

Bedrettin'in toplumculuğu, sürgün olarak gönderildiği İznik'te başlıyor. Tanrı, dünyayı yarattı ve insanlara verdi. Şu halde dünyanın toprağı ve bu toprağın bütün ürünleri insanların ortak malıdır. İnsanlar eşit olarak yaratılmıştır. Birinin mal toplayıp öbürünün aç kalması Tanrının amacına aykırıdır. Ben, senin evinde kendi evim gibi oturabilmeliyim. Sen benim eşyayı kendi eşyan gibi kullanabilmelisin. Çünkü bütün bunlar hepimiz içindir ve hepimizindir.

Şeyh Bedrettin (1357 – 1420)

Bedrettin, aile konusundaki düşüncelerini şöyle anlatmaktadır: Her şey çift olarak yaratılmıştır. Canlılık ve devim (hareket), olumlu ve olumsuz güçlerin ilgisinden doğar. İnsanlık, kadınla erkeğin birleşmesinin ürünüdür. Nikâhlı kadınlar mal ortaklığının dışında tutulmalıdır. Karı koca birliği dışında kalan her şey ortak mal olmalıdır.

Toplumcuların üçüncü önemli konusu, din konusudur. Bedreddin, bu konuda birleştiricidir. Tanrı insanlara akıl verdi. Herkes, Tanrıyı aklının erdiğince kavrayabilir. Düşünce ve vicdan özgürlüğü, doğal düzenin ürünüdür. Ayrılıklar din adamlarının işleri karıştırmamasından doğmuştur. Bunlar ortadan kaldırılırsa bütün dinler bir olur.

Toplumcuların yeniden düzenlemeyi düşündükleri dört önemli konudan biri de devlettir. Bedreddin, bu konuda demokrasiyi yeğliyor: Hükümet, seçimle kurulmalıdır. Ulus, tam bir Özgürlük içinde oyunu kullanabilmelidir.

Bedreddin'in açık saçık maddeciliği, tasavvuf konusundaki düşünceleriyle büsbütün belirmektedir. Örneğin, varsayılan ölüm ötesi (ahret) üstüne hemen bütün tasavvuf bilginleri sustukları, gerçek düşüncelerini açıklamak gücünü gösteremedikleri halde Şeyh Bedreddin, *Varidat* adlı yapıtında korkusuzca ve açık yürekle şunları söylemektedir: Ruhlar, maddelerde bulunan güçlerden ibarettir. İnsanı iyiliğe sürükleyen kendi gücü melek, kötülüğü sürükleyen kendi gücü de şeytandır. Deccal, Dabbe, Mehdi'nin görünmesi gibi kıyamet belirtileri yüzyıllardan beri boşuna beklenmiştir, bundan sonra da boşuna beklenecektir. Vücut zerreciklerinin bir kez dağıldıktan sonra yeniden bir araya gelmesine ve cesetlerin yeniden dirilmesine imkân yoktur. Kitaplarda tanımlanan cennet ve cehennem bir düşçülük ürünüdür.

Bedreddin, tapınma konusunda da şunları söylemektedir: Tapınma, bütün namazlar ve niyazlar, ahlakın düzeltilmesi, içyüzün arınması içindir. Gerçek tapınmanın hiç bir koşulu, sınırı biçimi yoktur. Tapınma, hangi biçimde yapılırsa yapılsın, Tanrının isteğine uygun olur.

Bedreddin'in bu düşüncelerinin kökü, tasavvuf düşüncesindedir. Bedreddin'de, Thomas More gibi, asılarak öldürülmüştür. İkisi arasında şu önemli ayırım vardır: More, çağına göre geri düşüncesinden, aşırı Katolikliğinden ötürü; Bedreddin, çağına göre ileri düşünüşünden, aşırı toplumculuğundan ötürü asılmıştır.

Yeniden Doğuş

Aydınlık, karanlığın içindedir. İnsan aklının yeniden doğuşuna (Renaissance) kesin bir gösterilememektedir. İlkçağ düşüncesi İ.S. VI. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. Tektanrı Hıristiyan düşünürü *Origenes* (185 -254) artık yeni bir düşüncesi işlemektedir. Erdem anlayışı kılık değiştirmiştir. Artık *erdem, Tanrı karşısında açık gönüllü olmaktır*. Ortaçağın ilk dört yüzyılı (V. yüzyılın sonuna kadar) egemenliği altındadır. Düşünce, sanki VI. ve IX. yüzyıllar arasında hiç işlenmemiş gibidir. Bu süre içinde, Batı tam bir uykuya gömülmüşken, düşünce akımı Doğu'ya geçmiş, Yahudi tektanrıçılığı ile Hıristiyan genelleştiriciliği karışımından yeni bir din, Müslümanlık doğmuştur.

Ortaçağın IX. yüzyılda başlayan ikinci dönemi, skolâstik düşünce, XIV. yüzyıla kadar sürmüştür. *Scottus Eriugena* (815 – 880) bu dönemin kurucusudur. *Doğa, erdemsizliktir*. İnsan, doğaya uymamalı, doğayı yenmeye çalışmalıdır. Patristik düşüncenin büyü sözü şudur: *Anlayamadığım için inanıyorum*. Patristik düşüncenin büyük sözünü küçümseyen skolâstik düşünce kendi büyük sözüyle övünmektedir: *Anlamak için inanıyorum*.

Akıl artık inandan ayrılmaya başlamıştır. İ.S. 1347 yılında Tübingenli Profesör *Jean de Méricourt* şöyle konuşmaktadır: Erdemsizlik de, erdemlilik gibi, Tanrı işidir. Günah, bir erdemsizlik değil, tersine bir erdemlilik. Dayanılmaz bir güdüye kapılan kimse asla günah işlemiş sayılmaz, niçin sayılsın ki, o güdü de bir Tanrı işidir.

1348'de de, *Nicolas d'Autrecourt*, Sorbonne Üniversitesinde şu savı okuyor: Doğayı incelemeliyiz. Geriliğimizin nedeni, yüzyıllar boyunca o koca doğayı bir yana bırakıp Aristoteles'le Platon'la boşuna vakit geçirişimizdir. Doğayı incelemek bizleri kolaylıkla kesin bir bilime götürür. Tanrıyı en yüksek varlık olarak düşünebiliriz ama onun gerçekten var olup olmadığını bilemeyiz.

Bizans İmparatorluğunun Türklerin eline geçişi de ekmeklerine yağ sürdü. Bizans'tan İtalya'ya gerçek bir göç başladı. Edebiyat, sanat, felsefe, eski Yunan'ın bütün zenginlikleri İtalya'ya akıyordu. Bu yüzden, yeniden uyanış dediğimiz Renaissance davranışında, batı'nın

ilk uyananı İtalya oldu. Bu uyanış 1483 yılından başlayarak bütün Batı'yı ekledi. Dante, Petrarca, Boccaccio yeniden dirilmiş birer eski Yunanlıydılar.

İlkçağ, ahmak kişileri olan bir çağdı. Ortaçağ, akılsızlar çağıdır. Oysa budala, skolâstik yeterlikten ve kelimelere tapmaktan doğan modern bir yaratıktır. XII. yüzyılda gömülen ortaçağın bıraktığı boşluk bu budalaları yetiştirdi. İşte yeniden doğuşu üç yüzyıl geciktiren neden.

Yeni insan, her türlü iç ve dış etkiden kurtulmuş, kişiliğini bulan ve insanlığa güvenen yepyeni bir varlıktır. Başkalarına benzemeye değil, benzememeye çalışmaktadır. Dünyaya, ortak bir görüşle değil, objektif bir bakışla bakmak bilinci uyanmıştır. Yeni insan, düşünen bir kişidir. Kendine özgü düşünceleri, kendine özgü görüşleri, kendine özgü duyguları vardır.

Ozan Petrarca (1304 – 1374), Yalnızlık Üstüne adlı kitabında yalnız yaşamının erdemini savunuyor. Petrarca'ya göre mutluluk, iç ve dış etkilerden sıyrılmakla, bağımsız olmakla mümkündür. Yeni insan, bilgili ve çok yönlüdür. Hem düşünür, hem dilci, hem devlet adamı, hem ressam, hem müzikçidir. Büyük ozan *Dante (1265 – 1321)* bunun en belli örneklerinden biridir. *Tanrısal Komedi*'de ele alınmamış hiç bir sorun yoktur. Yeni insan, çevresine *sonsuz bir sevgi* duyan, çevresindeki her şeye kendini bütün varlığıyla verebilen bir varlıktır. Battista'nın şu sözü, yeni insanın niteliğini belirtiyor: *İnsanlar isterlerse her şeyi yapabilirler.*

Roger Bacon (1214 – 1294) şu sözü söylemiştir: Sihirbazlık hiç bir şey değildir. Çünkü insan akli doğayı kullanarak her şeyi yapabilir.

Petrarca (1304 – 1374)

Dante (1265 – 1321)

Roger Bacon (1214 – 1294)

Yeniden doğuş, sanatla başlamıştı. Can çekişen ortaçağ, son nefesi yaklaştıkça, daha kırıcı, daha korkunç oluyordu. Bilim susturulmuştu. Oysa sanat, dinci sisteme dayanır görünerek büyük işler başarıyordu. Ressam *Giotto (1266 – 1336)* klasik tiplerden sıyrılarak İtalyan güzellerini Meryemleştirmeye başlamıştı. Mimar *Brunelleschi (1377 – 1446)* gotik sanatı yıkıyor, yeni insanın büyük başarısını sağlıyordu. Kendisine nereye gömülmek istediği sorulan *Michelange (1475 – 1564)*, *Brunelleschi'nin yapıtını sonsuza kadar seyredebileceğim bir yere*, karşılığını verecekti.

Ulus bilinci de, yeni insanla beraber doğmuş, bir yeniden doğuş (Renaissance) bilincidir. XV. yüzyıl, insanın, kentin, ulusun kendini bulmaya, kendini tanımaya başladığı bir yüzyıldır. Yeni insan, kendini bulduğu gibi dünyayı da bulmaya (keşfetmeye) başlamıştır. *Marco Polo (1254 – 1323)* Moğol dünyasına dalıyor, *Christophe Colomb (1451 – 1506)* Doğu Hindistan'a açılıyordu.

Yeniden doğuşun getirdiği erdem, *insanın insanlığa güveni*'dir.

Yeniden Biçimleniş

Yeniden biçimleniş anlamındaki reform ya da reformasyon, yeniden doğuş anlamındaki Rönesans çığırında yer alan dinsel bir akımdır. Alman papazı *Martin Luther*'in (1483 – 1576) 1517 yılında Wittenberg kilisesinin kapısına astığı, Katolik kilisesine karşı ünlü protestosu yüzünden *Protestanlık* adını alan bu akım, gerçekte, genel düşünceyi dile getiriyordu. İnsanlar arasındaki eşitsizliğin Tanrısal düzenin gereğini olduğunu ileri süren Luther'in düşünceleri, toplumun kurulu düzenine her bakımdan uygun düştüğü için hiç yadırganmadı ve kolaylıkla benimsendi. İznik Konsülünün hazırladığı İncil metni de temel kutsal kitap olarak dokunulmazlık ve yorumlanamazlık kazanınca, yeni Protestan kiliseleri yükselmeye başladı.

Martin Luther (1483 – 1576)

Yeni ekonomik ilişkilerin meydana getirdiği Rönesans'ın yeni insanı, dinsel olmaktan çıkarak kişisel insan olmaya başlamıştır. Rönesans felsefesinin ayırıcı niteliği insancı (hümanist) oluşudur. Bu felsefe, insanı arar ve dış dünyayı insanla ilişkileriyle değerlendirir. Hümanizm, dinle ilgisini kesmiş bağımsız bir kültürdür. *Francesco Petrarca* (1304 – 1374), yaşamak sanatının felsefesini ortaya koymaktadır. *Dante* (1265 – 1321) ve *Boccaccio* (1313 – 1365), yaşamak sanatının ürünlerini vermektedir. *Niccolo Macchawelli* (1497 – 1527), insansal nitelikleri araştırarak bu niteliklere uygun bir devlet önermektedir. *Didier Erasmus* (1467 – 1536) ve *Michel de Montaigne* (1533 – 1592), insanın içinde yaşayan insansal doğayı bulup çıkarma çabasındadırlar.

Ortaçağ toprak ağasının (feodal) desteği olan metafizik, yeniçağın yeni insanının (burjuvazi) desteği olan bireycilikle çatışmaya başlıyor. Metafizikte genellikten özelliğe dağılan us, bireycilikte özellikten genelliğe yükselmektedir. Sadece çıkış noktaları değişmiştir, vardıkları sonuç birdir.

Yeniden doğuş (Rönesans), her bakımdan burjuvaziye uygun ve yararlı bir doğuştur. Doğa, artık, metafiziğin hiyerarşik durallığı içinde değil, mekaniğin yer değiştirme devimsizliği içindedir. Luther'e göre sosyal eşitsizlik Tanrı düzenidir ve olduğu gibi korunması gerekir, Calvin'e göre üretim için alınacak faiz gereklidir ve dinsel yasalara aykırı değildir. Birey ve bireyin ekonomik sorunları, Tanrısal düşünce içinde bile, birinci plana çıkmıştır. Derebeyliğin yerine burjuvaziyi, durallığın yerine devimselliği, metafiziğin yerine bireyselliği getiren Rönesans oluşmasının en ilgi çekici düşünürleri *Nicolaus Cusanus*'la (1401 – 1464), *Giordano Bruno*'dur (1548 – 1600).

Nicolaus Cusanus

Kardinal *Nicolaus Cusanus*'a (1401 – 1464) göre, Tanrı kavranamaz. Cusanus, Kant'ın öncüsü sayılabilir. Düşüncenin sınırını çizmiş ve bu sınırın ötesinde kalan metafiziği mistik bir görüşle sezilere bırakmıştır. Tanrıyla doğayı da birbirinden ayırmış, güçlü bir sezgiyle evrenin evrimsel bir gelişme süreci olduğunu söylemiştir. Evrim devim halindedir ve sonsuz bir değişme içindedir, Tanrıysa tüm değişmezliktir. Tanrıbilime, karşıt düşüncelerinden ötürü Cusanus öğretisine *olumsuz Tanrıbilim* adı verilmiştir.

Nicolaus Cusanus (1401 – 1464)

Giordano Bruno

Yeniden doğuş, insan düşüncesinin en güçlü örneklerinden birini, *Giordano Bruno*'yu (1548 - 17 Şubat, 1600) meydana getirmiştir. Bruno, tipik bir Rönesans adamıdır. Doğa karşısında duyduğu büyük coşkunluk yüzünden onu ozan-düşünür olarak nitelendirirler. Roma'da Campo di Fiora meydanında yakılmak suretiyle öldürülmüştür.

(1548 - 17 Şubat, 1600)

Evren bir türdendir, aynı özdekte yapılmıştır. Sonsuz evrenin içinde sonsuz dünyalar vardır. Her şeyin nedeni yaratıcı doğadır. Bu sonsuz birlikteliğin içinde sonlu varlıklar, yeni varlıkların tohumu olmak üzere, sürekli olarak göçüp giderler. Evrende her şey bu yekün *bütün*'ü yansıtır. Ne doğum, ne ölüm vardır. Sürekli değişmeyle bu *bütün* her an yenilenmektedir. Öte dünya yoktur, çünkü evren herhangi bir öteye imkân bırakmamacasına sonsuzdur. İnsanın ve dolayısıyla (felsefenin) ödevi, evreni bilmek ve tanımaktır. Evreni bilmek, Tanrıyı da bilmek demektir.

Bireyci İnsancılık

İnsancılık deyimiyle dilimize çevrilen *hümanizm* bir yeniden doğuş (Rönesans) akımıdır. İlk *antik çağ yapıtları üstünde çalışma ve onları meydana çıkarma* anlamını dile getiriyordu. Deyim, *değer ölçüsü olarak insanı alma* anlamıyla tanımlandı. Metafizik dünya görüşünün baş gerçeği olan *Tanrı'nın* yerine Tanrı niteliğinde bir *insan* anlayışı getirmiştir. Her şey *birey*'i göz önünde tutulmasıdır. Toplum, *birey*'lerden kurulu olmakla *birey*'in ürünüdür. *Birey*'in zenginliği ve mutluluğu toplumun zenginliği ve mutluluğu demektir. Bireyci

insancılığın ünlü düşünürleri Erasmus, Macchiavelli ve Montaigne ister istemez böylesine bir anlayışı pekiştirerek yeni toplumsal tedirginliklerin tohumlarını atıyorlardı.

Erasmus

Hollandalı bilgin *Erasmus* (*Didier Erasme*, 1467 – 1536), mutluluğa erişmek isteyen insanlara yeni bir yol gösteriyor: *Delilik yolu*. XVI. yüzyılın başında yayımlanan *Deliliğe Övgü* adlı ünlü yapıtında şöyle diyor: İnsanlar akla ne kadar bağlanırlarsa, mutluluktan o kadar uzaklaşırlar. Davranışlarını akla göre düzenleyenler, delilerden daha deli olduklarından, insanlıklarını unuttur, Tanrılığa özenirler.

Didier Erasme (1467 – 1536)

Erasmus, Rönesans'ın büyük adlarından biridir. Klasik Yunan ve Latin düşüncesini çevirip yayarak çağını geniş ölçüde etkilemiş, uyardı. Çocukluk akıldan yoksun olduğundan, eğlendirir, haz verir. Delilik olmasaydı gençliğin ne tadı olurdu? En büyük mutluluk, insanın kendinden hoşnut olması, elindekilerle yetinmesidir. Mutluluk bilgisizliktir. Piskoposlarımız o kadar budala değildirler. Kendileri otlamaya bakar, sürüleri otlatmak işini İsa'ya bırakırlar.

Macchiavelli

Yeniden doğuş İtalya'sında, ilk olarak, korkmadan, kendini olduğu gibi görmek isteyen bir adam aynaya baktı. Bu adam Floransalı *Niccolo Macchiavelli*'dir (1469 – 1527). Hiç bir övgü bu adın büyüklüğüne erişemez. Devlet, Tanrıya dayanmalıdır diyen Aquinalı Thomas'ı hatırlarsak, devlet insana dayanır diyen Macchiavelli'nin gücünü çok daha iyi ölçebiliriz. Machiavelli'ye göre bir ulusa dayanan devlet, güçlü devlettir. Devlet, gücünü kiliseden değil, ulustan alır. Din, töre, hukuk da kiliseye değil, devlete bağlıdır. Devlet, gerekiyorsa bütün bunları birer araç olarak kullanacaktır. Amaç devlettir. Araçlar bu amaca yararlı olmak zorundadırlar.

Niccolo Macchiavelli (1469 – 1527)

Hükümdar adlı yapıt, Machiavelli'nin aynada gördüklerini açıklar: İnsanlar nankör, yalancı, ikiyüzlü, tehlike karşısında korkak, kazanç sırasında çıkarıcıdır. Bütün bunları bilerek yönetmek gerekir. İyi olmayan insanlar arasında iyi kalmak isteyen bir insan er geç ortadan silinir. Şu halde hükümdar iyi olmamayı öğrenmelidir.

Devleti yaşatmak için her türlü kötülüğü yapabilirsiniz. Önce cömert görünüp, sonra suyu kesmekse insanı cömert değil, gülünç eder. Geliriniz kendinize yetiyorsa, ülkenize saldıranlara karşı koymak için paranız varsa, yeni vergiler koyup halkınızın canını sıkıyorsanız, ötekinin berikinin malına el atmadan yeni işler başarabiliyorsanız cömertlik ünü sonradan gelir size. Büyük işleri pinti sayılan hükümdarlar yapabilmışlerdir. Becerebilirsen cömert görün, ama sakın cömert olma.

Sevilmekten çok korkulmak iyidir. Ölüm cezası, mallara el koymaktan iyidir. Sözünde durmak büyük bir erdemdir, ama bütün büyük işleri sözünde durmayanlar başarmışlardır. Bir hükümdar ancak kendine yararlı olduğu sürece sözünde durabilir. Başarı, sözünde durmakla değil, aldatmakla elde edilir. Machiavelli'ye göre töre (ahlak), ancak devlet için vardır, devletten ayrı ayrı, bağımsız olarak hiç bir anlam taşımaz. Devletin sınırlarının bittiği yerde töre de biter.

Montaigne

Rönesans davranışının getirdiği erdem, *insanın insanlığına güveni*, gittikçe gelişmektedir. Özgür düşüncenin ilk büyük yazarı *Montaigne*'dir (1533 – 1592). Biz insanlar, kendimizi kötülemekte gösterdiğimiz zekâyı hiç bir yerde gösteremeyiz. İnsanı öldürmek için gün ışığında geniş meydanlar ararız, ama onu yaratmak için karanlık köşelere gizleniriz. İnsanı yapmak gizlenip utanılan bir ödev, onu öldürmesini bilmekse birçok erdemleri içine alan bir şereftir. Biri günah, öbürü sevaptır. Bizi yaratan işi hayvanlık saymaktan daha büyük hayvanlık mı olur? Gülme son haddine varınca gözyaşlarıyla karışır, ağlayan insanla gülen insanın yüzünde beliren çizgiler aynıdır.

Montaigne (1533 – 1592)

Ütopya Çağı

İnsan, artık insanlığını ve değerini sezmeye başlamıştı. İnsanca yaşamanın koşullarını araştırmak gereğini duyuyordu. Gereken bilgiden yoksun kafalar, özledikleri düzeni hayal güçleriyle biçimlendirmeye çalışıyorlardı. Bu bilim dışı düşüncünün üç büyük temsilcisi vardır: *More, Bacon, Campanella*.

Thomas More

Platon'dan yirmi yüzyıl sonra bir İngiliz düşünürü, *Thomas More* (1478 – 1535), insanları mutlu kılmak için Platon'unkine benzer bir devlet düşünüyor. İnsan, bir araç olmaktan çıkarak

bir amaç olma yolundadır. *Hiç bir yerde bulunmayan* anlamına, *Ütopya* adını taşıyan yapıtı, kendisini, Platon'dan sonra ikinci toplumcu olarak düşünce zincirine soktu. Koyu Katolikliğinden ötürü asıldı.

Thomas More (1478 – 1535)

Ütopya'da ziraat çalışması bir askerlik yükümü gibidir. Buna karşılık askerlik yükümü yoktur. Bir savunma savaşı gerektiği zaman gönüllüler toplanacaktır. Thomas More aileye dokunmuyor. Boşanmaya da izin vardır. Platon'dan bir adım daha ileriye giderek, özel mülkiyeti bütün Ütopyalılar için yasaklamıştır. Özel mülkiyet her türlü kötülüklerin, hırsızlıkların, öldürmelerin kaynağıdır. Bu yüzden ki *ütopya* deyiimi, günümüze, bir masal terimi olarak kalmıştır.

Ütopyalılar çeşitli dinlere bağlıdır. Gerekli olan, sadece, bir Yaratıcının varlığına inanmaktır. Tanrısızlar bile Ütopya'da yaşayabilirler, ancak memurluk yapamazlar. Dinsel hoşgörü, ortaçağın koyu karanlığından sıyrılan Avrupa'nın ilk kez karşılaştığı yepyeni bir düşüncedir.

Görüldüğü gibi Thomas More, Latince yazdığı *Ütopya*'sında, mutluluk alanına iki yenilik getirmektedir: Özel mülkiyetin kaldırılması ve dinsel hoşgörü. Özel mülkiyet, toplum kötülüklerinin tek nedenidir. Ayrıca Ütopya'da her insan üreticidir. Üretim çalışması, askerlik gibi bir yükümdür.

Francis Bacon

Francis Bacon (1561 – 1626), *Yeni Atlantis*'i ölümünden iki yıl önce, 1624 te yazdı. Yazılarını önce İngilizce yazıp sonra Latinceye çeviriyordu. *Yeni Atlantis*, insanlığın çok eski bir düşünün Bacon'un açısından yeniden alınışdır. Bu düş, bir erdemler ülkesi düşüdür. Bacon'a göre bu erdemler ülkesini yöneten Süleyman evi, bir başka adıyla *Altı Günlük İşler Koleji*'dir. Bacon, bu simgesiyle, XI. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar güçlü bir egemenlik kurmuş olan skolâstik düşünceye karşı koymaktır. Süleyman evinin amacı, olayların nedenlerini araştırmak, gizli güdülerini çözmek, olabilen her şeyi yapabilmek için insanın doğaüstündeki egemenliğini genişletmektir. Süleyman evinin ustaları, ilk yaratılan ışığı, bütün evreni aydınlatabilecek olan ışığı aramaktır. Ben Salem'de rüşvetin adı "*bir iş için iki kere para almak*"tır.

Francis Bacon (1561 – 1626)

Campanella

İtalyan *Tommaso Campanella* (1567 – 1639), İspanya egemenliğine karşı çıktığından ömrünün yirmi yedi yılını Napoli zindanlarında geçirmiştir. Yeni gidişe ayak uydurabilmek için felsefeyi zorlamıştır. İtalya’da doğan yeni düşünce artık İtalya’da barınamayarak İngiltere’ye, Fransa’ya, Almanya’ya doğru yola çıkmak zorundadır. Campanella’ya göre varlığın ilkeleri şunlardır: *Yapabilmek, bilmek, istemek*. İşte Tanrı bu üç ilkenin birleşimidir, bir başka deyişle salt iktidar, salt bilgi, salt sevgidir. Görüldüğü gibi, yeni insan önce kendini sonra da doğayı tanıma yolundadır. Çekinmeden aynaya bakmasını, aynadakini olduğu gibi görmesini öğrenmiştir. Bakışlar gökten yere inmiş, yerden de aynaya çevrilmiştir. Ayna, bakmasını bilenlere her şeyi olduğu gibi göstermektedir.

İtalyan papazı Tommaso Campanella’nın *Güneş Ülkesi* masal devleti böylesine bir düşünce ürünüdür. Platon, Thomas More ve Campanella’ya göre kişilerin mutluluğu için devlet gereklidir. Kişiyi mutlu edecek devletin toplumcu (sosyalist) bir devlet olmasında birleşmektedirler. Koyu dinci olan bu devletin başında *büyük matematikçi* ya da *sol* adını taşıyan bir papaz vardır. Büyük metafizikçi işbaşına seçimle gelir, koltuğunu bilgeliğin gücüyle kazanır.

Toplumcu devletin el atmak zorunda olduğu iki alan vardır: *Özel mülkiyet ve aile*. Güneş ülkesinde de özel mülkiyet bütün vatandaşlar için kaldırılmıştır. Platon’un sekiz saat olarak yasalaştırdığı çalışma yükümü, Thomas More’da 6 saat, Campanella’da 4 saattir. Böylelikle vatandaşlar eğlenmeye, güzel sanatlarla uğraşmaya, Tanrıya bağlanmaya daha çok vakit bulacaklar ve daha mutlu olacaklardır.

Güneş ülkesinde aile yoktur, kadınlarla erkekler evlenmeden birbirleriyle birleşirler. Çocuklar, Platon’da olduğu gibi, toplumdur, ana babalarını tanımazlar. Devlet onları toplu olarak büyütür, eğitir ve iyi vatandaş yapar. Aile konusunda Campanella’nın bir özelliği de, Thomas More’un özel mülkiyette bulunduğu bütün kötülükleri ailede bulmasıdır. Ona göre kötülüklerin tümü kadına ve çocuklara verilen değerden doğar. Güneş ülkesinde güçlü bir ceza hukuku ve ceza sistemi vardır.

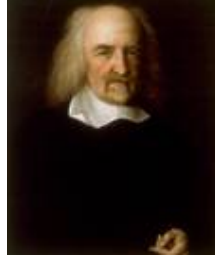
Campanella’nın öldüğü yıl olan 1639’da, Cizvit papazları onun düşünüyü Paraguay’da gerçekleştirdiler. Papazlar Paraguay yerlilerini Güneş ülkesi örneğine uygun olarak örgütlediler. Toprak mülkiyeti, Tanrıya (Paraguay yerlilerinin dilinde Tupanbak) bırakılmıştı. Ancak aileye dokunulmamış, aile Cizvitlerce de, Thomas More’da olduğu gibi desteklenmişti. Bekârlık yasaklanmıştı. Evlenme zorunluluğuna karşı, çocuklar toplumunu, memeden kesilince toplumsal eğitime veriliyordu. Çocuklara, aileye bağlılık yerine topluma bağlılık duygusu aşılanıyordu. Çocuklar, koyu bir Katolik eğitimiyle yetiştiriliyordu. Paraguay Güneş ülkesi 1773 yılına kadar, yüz otuz yıl yaşadı. 1767 yılında, dinsel nedenler yüzünden, İspanyollar Paraguay’dan Cizvit papazlarını kovdular.

Düşten Gerçeğe

Campanella, “*bilgi olmadan hiçbir şey meydana getirilemez*” demişti. Tommaso Campanella’nın İtalya’da boğulan sesi, İngiltere’de Francis Bacon’un (1561 – 1626) ağzında

devam etmektedir: *Bilmek mi istiyorsunuz? Şu halde sormaktan vazgeçerek deneyiniz.* Felsefenin kuruluşu, gözleme ve deneye bağlanmakla sağlanabilir.

İngiliz *Thomas Hobbes*'a göre (1586 – 1679): *Felsefe yapmak, doğru düşündürmektir.* Düşünmekse katmak, ayırmak, toplamak, çıkarmak; bir başka deyişle, saymak demektir. Şu halde doğru düşünmek, birleştirilmesi gerekeni birleştirmek, ayrılması gerekeni ayırmaktır. Birleşebilen ya da ayrılabilen şeyler cisimlerdir. Demek ki felsefenin cisimlerden başka bir konusu olamaz. Ruhlar, melekler, Tanrı düşünülemez. Bu soyut kavramlar felsefe konuları değil, inan konularıdır. Hobbes'a göre özgürlük diye bir şey yoktur. Biz insanların davranışları dayanılmaz içgüdülerin elindedir. Her şey de olduğu gibi törede de en gerçek yönetici, çıkar düşüncesidir.

Thomas Hobbes (1586 – 1679)

Descartes

Réne Descartes (1596 – 1650) kendi kendine şöyle düşünüyor: Evet insanın amacı mutluluğa erişmektir. Mutluluğumuzu sağlamak içinse aklımızı kullanmamız gerekir. Aklımızı işletmek için yeni metot matematik metodudur. Bir düşünceyi bu metotla bölüp parçalayarak o düşünceyi meydana getiren ana düşünceleri bulup ayırmak, sonra bu ana düşünceleri birleştirerek o düşünceyi yeniden kurmaktır (analitik geometri). İnsanların bütün düşünceleri birbirlerine bağlıdır, birbirinden çıkar, başka bir deyişle bir düşünceyi doğuran bir başka düşüncedir. Şu halde sırayı titizlikle kovalarsam, doğru olmayan bir düşünceyi doğru sanmaktan sakınabilirsem (başka bir deyişle, düşünce zincirinin arasına yanlış bir düşünce karıştırmazsam), ne kadar gizli olursa olsun sonunda bulamayacağım hiçbir bilgi kalmayacaktır. Kesin olan tek şey var: Bir şeyin doğruluğundan şüphe etmek, düşündürmektir. Şu halde düşünmekte olduğum şüphesiz. Düşünmekse var olmaktır. Şu halde var olduğum da şüphesizdir. İşte bilgim: **Ben varım.**

Réne Descartes (1596 – 1650)

Descartes, bu metotla düşünerek, şu sonuçlara varıyor: Varlığımın amacı ne? Mutluluk. Mutluluğu elde etmek için iyi yaşamamız gerek. Şu halde iyi yaşamamın bilgilerimi elde

etmeliyiz. Bu bilgileri bize felsefe verecektir. Felsefeye başlamak içinse hayatımızın işlerini düzenleyen bir töre (ahlak) edinmeliyiz.

Descartes, iyi yaşamak için gereken erdemin geçici ilkelerini *Metot Üstüne Konuşma* adlı ünlü yapıtının üçüncü bölümünde veriyor:

1. Dine, kanunlara, göreneklere, akıllı insanların uyguladıkları aşırıktan uzak ölçülere göre yaşamak.
2. İşlerimde kanılara varmak ve vardığım bu kanıların üstünde titizlikle direnmek.
3. Düşüncelerimden başka hiçbir şeyin elimde olmadığını bilerek dünyanın düzeninden çok kendi isteklerimi değiştirmeye ve talihten çok kendimi yenmeye çalışmak.
4. Yaptığım işi başkalarının yaptıkları işlerle ölçerek değerlendirmek.

Görüldüğü gibi, Descartes'in sıraladığı bu kurallar akıl yoluyla varılmış kural değildir. Tersine, işin kolayına kaçılarak, hiçbir tartışmaya girişmeden benimsenmesi uygun görülmüş kurallardır. Descartes'i böylesine bir kolaylığa götüren nedir? Descartes bütün bunlarla şunu demek istiyor: Her şeye razıyım. Beni tedirgin etmeyin. Bırakın da rahat rahat düşüneyim ve siz gerçek mutluluğun, erdemin kurallarını bulayım.

Prences Elisabeth'e 4 Ağustos 1645 günlü yazdığı mektubunda, Descartes bütün bir ömür boyun eğişinin amacını vermiştir. Daha sonra bu mektup *Töre Üstüne Mektuplar* adlı kitaba da alınmıştır. Asıl töreye, asıl erdeme, gerçek mutluluğa erişebilmek için şu ilkeleri koymaktadır:

1. Yapılması ya da yapılmaması gerekeni bilmek için elden geldiği kadar düşünceyi kullanmak.
2. Aklın öğütlediği her şeyi, tutkulara kapılmaksızın yerine getirebilmek için sağlam ve değişmez bir karar sahibi olmak.
3. Bizim edilmesi elimizde olmayan bütün ergilere (nimetlere) istek duymamaya alışmak.
4. Gerçeğin bilgisinde aklımızla ilerleyerek üstün iyiye ve onun vereceği mutluluğa varmaya çalışmak.

Descartes'e göre: *Erdem, düşünce ölçüsüne kullanmaktır. Yaşamaktan hoşnut olmamız için yalnız erdem yeter. Erdem, iyi sandığımız şeyleri işlemekte gösterdiğimiz karardan ibarettir. Erdem, bizim kararımızdır. Bizde kendiliğinden bulunan en soylu biricik şey özgür iradedir. Şu halde onu iyi kullanma, bütün iyilerin en büyüğüdür.*

Descartes'in yaptığı, bir yıkma ve yeniden kurma işidir. Oturduğumuz evi yeniden yapmaktır. İçinde rahatça oturulabilecek bu geçici ev şudur: Tanrının, çocukluğumdan beri içinde yetişmeme izin verdiği ve bana bağışladığı dine sıkıca bağlı kalmak. Varız, çünkü düşünüyoruz. Bizim için ilk doğru, bu olsa gerekir. Tanrı bilinmedikçe başka hiçbir şey hakkında kesin bir bilgi elde edilemez. Peşin yargılar, çoğumuzun, var olmak zorunluluğunun Tanrıdan geldiğimizi anlamamıza engel olur. Bir şeyde ne kadar olgunluk varsa o şeyi meydana getiren Tanrıda da o kadar olgu vardır. Tanrının varlığı, sadece bununla bile, bir daha kanıtlanabilir. Tanrıda bulunanları tümüyle anlayamadığımız halde hiçbir gerçeği, onu bildiğimiz açık seçikle bilemeyiz. Biz kendi kendimizi yaratmadık, yaratanımız Tanrıdır ve sadece bu yüzden bile Tanrı vardır. Bir an için var olduğumuza göre bir an sonraki varlığımızı saklayan bizden başka bir güç var demektir, bu ise Tanrıdır.

Önemli olan, Descartes'in, bu metafiziğin tuğlalarının arasına insan özgürlüğünün harcını nasıl karıştırdığıdır. Descartes'in bütün bu sözlerinden çıkan sonuç şöyle özetlenebilir: Bilmiyorum. Üstüme varmayın. Önceden kurulmuş düzenle özgürlük, öyle bir çıkmazdır ki çözmeye uğraşmak saçmadır. Ben, sadece insan düşüncesinin gücünü araştıracağım. Sokrates gibi baldıran zehiri içmek istemem.

Ortaçağ baskısından sıyrılmış olan modern felsefede irade özgürlüğünü ortaya atan ilk filozoftur. Bu sonuca da kuşkulanma yoluyla varmıştır. Bir kez kuşkulanmaya görsün insan. Artık onu, özgürlüğünü elde etmekten hiçbir güç alıkoyamayacaktır.

Dekartçılık

XVII. yüzyıl Descartes'tan yana olanlarla Descartes'a karşı olanların çarpıştığı bir alandır. Descartes, doğrulardan kuşkulanmayı öğretmiş, akıl yoluyla doğruyu bulmak için yeni bir yöntem getirmiş, doğruyu istemek gerektiğini aşlamış, gerçekleştirilmesi elimizde olmayan isteklerden vazgeçilmesinin öğütlemiştir. Her insanın kendi başına özgür araştırmasına yol açan bu dört görüş gerçekten tam bir yeniden doğuş (Rönesans) tutumudur.

Dinci düşünürler bu ilkelerden yola çıkarak gene tanrıya varmışlardır. Bu görüşü tutanlar *Jansenistler* adı altında toplanmaktadırlar. Bunların başında da piskopos *Cornelius Jansenius* (1585 – 1638) gelmektedir. Jansenius'a göre, insan yaratılışından bozuk, günahlarla kirlenmiş, aşağılık bir yaratıktır. Bu aşağılık yaratık kendi çabasıyla kendini kurtaramaz. Onu ancak Tanrının bağıışı kurtaracaktır. Bunun içinde Tanrıya bağlanması, oturup beklemesi gerekir. Başkaca yapabileceği hiçbir şey yoktur.

Cornelius Jansenius (1585 – 1638)

Blaise Pascal (1623 – 1662)

Port Royal manastırında toplanan Jansenistlerden biri de *Blaise Pascal*'dir (1623 – 1662). Bilim alanından başarılarla yola çıkan matematikçi Pascal, sonunda bu işi mistikliğe dökmüştür. Descartes'le birlikte matematiği en kesin bilim saymakta, oysa matematiğin de içinden çıkamayacağı sorunlar bulunduğunu, bu sorunların ancak gönül sezisiyle çözülebileceğini söylemektedir. Sayıların kesinliklerinden bir sonuca varamayan büyük matematikçi ve fizikçi Pascal, *Düşünceler* adı altında toplanan notlarında Tanrının büyüklüğünü belirtmek için insanın küçüklüğünü tanıtlamaya çalışır. İnsan ancak bir şey bilebilir diyor Pascal; yakında öleceğini. En üstün iyi, hiçbir küçülme ve kıskançlık duymaksızın herkesin birden olabilir. Bu ise Tanrıdır. Pascal, *Düşünceler*'inde şu sonuca varıyor: Tanrının varlığı yolunda kanıt ve tanıtın sayısını artırmakla değil, ruhumuzdaki tutkuların sayısını azaltmakla inana (iman) varmaya çalışınız.

Cartesianisme yolunda yürüyen *Jansenistlerin* yanında *Vesilecileri* de anmak gerekir. Bu ad altında toplanan düşünürler asıl nedeni Tanrı saymakta, öteki nedenleri ise vesile nedenler olarak görmektedirler. Vesileci düşünürlerin başında, kendinden sonraki bir çok düşünürleri etkileyen *Arnold Geulincx* (1624 – 1669) gelmektedir. Bu düşünürün göre: Karşı koyan akıl, akıl değildir.

Diğer bir vesileci ise *Nicole Malebranche*'dir (1638 – 1715). Bu düşünürün göre de erdem, tanrı sevgisidir. Mutluluk bu sevgidir. Dine uygun olarak yaşamak, aklımızdan çok inancımızı dinlemek demektir.

Descartes'in izinden yürüyen dinci düşünürlerin içinde erdemi kendine özgü, özel bir biçimde tanımlayan bir başka düşünür de *Pierre Bayle*'dir (1647 – 1706). Bayle'a göre *erdem, aklın aldığı değil, aklın almadığına inanmaktır*. Tanrı düşüncesini, bilimle, akılla bağdaştırmaya çalışmak boşunadır. Şu halde her birinin alanını ötekenden ayırmak, birbirlerine karşı hiç bir üstünlük düşünmeksizin, her birini kendi alanı içinde değerlendirmek gerekir.

Baruch Spinoza (1632 – 1677), 31 yaşında ilk denemesini yayımlayacak, Descartes düşüncesini açıklayacaktır. Descartes'in analitik geometri yöntemini gereği gibi uygulayarak *Etika*'yı yazmıştır. Etika'nın basıldığını göremeden 45 yaşında ölmüştür. Etika, kuramsal töre (nazari ahlak) demektir. Bunun karşılığı da *moralis*, sosyal töredir (tatbiki ahlak). Spinoza'ya göre *erdem, akla uygun davranmaktır*. Spinoza, en geniş anlamıyla özgürlüğü düşüncede bulmaktadır. Her şeyi anlamak özgür olmaktır. Açık düşünceye kavuşan insanın tutsaklığı yok olur. İnsanlar bilmediklerinin tutsağıdır, bilgiye erişince özgürleşirler. Şu halde erdemliğimizin ölçüsü şeyayı anlayışımızdadır, özgür oluşumuzdadır. Erdem, güçlü olmaktır. Güçlü olmak için de özgür olmak gerekir. Özgür olmak için de akla uygun davranmak gerekir. İyi deyince, kesin olarak bize yararlı olduğunu bildiğimiz şeyi anlıyorum. Kötü deyince, bir iyiliğin tadını almakta bize engel olacağını bildiğimiz şeyi anlıyorum. Kendi kendini korumak çabası, erdemin ilk ve biricik temelidir. Bizler ancak bizi anlamayagötüren şeye iyi, ona engel olan şeye de kötü diyebiliriz. Aramızda bir şey olmadıkça hiç bir şey bizim için iyi ya da kötü olamaz.

Daha sonra da bu önermelerden şu sonuçlara varıyor: Aklın ilkelerine göre yaşamaklığımızdan ileri gelen iyilik yapma isteğine *dindarlık* diyorum. İnsanı, aklın ilkesine göre, dostluk bağıyla başka insanlara bağlanmaya zorlayan isteğe *namusluluk* diyorum. Aklın ilkelerine göre yaşayan insanların övdüklere kimseye *namuslu* diyorum. Dostluk bağından kaçınan ve ona aykırı davranan kimseye *namussuz* diyorum.

Spinoza, aklın ilkelerini de şöyle anlatıyor: Aklın ilkesi, insanın kendi kazancını ve kendine yararlı olan şeyi araştırmasıdır. Akıl, tabiata aykırı hiç bir şey istemez. O halde o, herkesin kendi kendisini sevmesini, kendi iyiliğini istemesini, gerçekten kendisine yararlı olan şeyi aramasını, onu daha çok yetkinliğe götürecek olan şeylere yönelmesini, kendi varlığını korumasını buyurur. Yan yana gelen iki insan, ayrı ayrı iki insandan iki kat daha güçlüdür. Şu halde insana insandan daha yararlı bir şey yoktur. Akılla yönetilen insanlar, aklın ilkelerine göre kendi kazançlarını araştıran insanlar başkalarına olmasını istemedikleri şeyi kendilerine de istemezler ve bunun içindir ki onlar adaletli, sadık, namusludurlar. Şu halde akıllı insanlar acı duymazlar, kimseye acımazlar, pişman olmazlar. Aklın ilkelerine göre yaşayan bir insanda bütün bunlar kötüdür, yararsızdır, işleme gücünü azaltır. Spinoza'nın erdemini şu iki davranış özetlemektedir: *Zorunluluk ve neşeli boyun eğiş*.

Doğa, belli bir ereğe göre değil, tabiatından gelen bir zorunluluktan davranır. Spinoza'ya göre Tanrı, doğa demektir. Nitekim *Etika* adlı son bölümü şu başlığı taşımaktadır: *Aklın gücü ya da insanın özgürlüğü üstüne*. Bu bölümdeki gerçekler şöyle özetlenebilir:

1. İnsanın özgürlüğü, aklın gücünde belirir.
2. Aklın gücü, bilgiyle gerçekleşir.
3. Aklın gücü, salt bir güç değil, bağıntılı bir güçtür.

Spinoza, ünlü yapıtının beşinci bölümünün III. önermesinde, insan özgürlüğünü işlemeye başlıyor: Pasif bir hal olan duygulanım, bulanık bir düşüncedir. Özgürlük, zorunluğun bilgisini gün yüzüne çıkarmaktadır. İnsan, özünü anlamadığı nedenlerin kölesidir. Bu nedenleri bilirse, bilgiyle davranır ve özgürleşir. İrade, akıldan başka bir şey değildir. Aklı da akıl eden bilgidir. Aklın dışında olarak düşünülen irade özgürlüğü boş bir kuruntudur. Seçmek zorunda bulunduğumuz için seçeriz. Bilgisiz zorunluğu mutsuzluğa, bilginin zorunluluğu mutluluğa ulaştırır.

Locke

Yeni doğmuş bir çocuğu düşünün. Diyelim ki, onun ruhu bir yaprak kağıttır. İşte soru: Bu kağıt boş mudur, dolu mudur? Descartes'in savunduğu Platoncu düşünceye göre bu kağıt doludur. Bilgi doğuştandır. Bu bilgileri meydana çıkarmak için aklı işletmek, usa vurmak yeter.

İngiliz düşünürü *John Locke*'a (1623 – 1704) göre, bu kağıt boştur. Doğuştan bilgi yoktur. Kendisine sözü edilmeyen bir gerçeği kendiliğinden bilen tek kişi gösterilemez. Hoşlanma ve tikslenme (haz ve elem) eğilimleri doğuştan olabilir ama, bunlar bir bilgi değildirler. Bilgiler, duyularla alınır, kendiliğinden değildir. Duyular yoluyla alınmamış olan hiç bir bilgi gösterilemez. Benim vicdanımı sızlatan, aynı eğitimi görmemişsek, sizin vicdanınızı sızlatmayabilir. Hem eğitimi önermek, hem de bilginin doğuştan olduğunu savunmak çelişiktir.

John Locke (1623 – 1704)

Ruh başlangıçta düz, yazısız, boş bir kağıttır. Bu kağıt, duyuların getirdiği deneylerle dolar. Duymadan önce düşünemeyiz. Erdem düşüncesi de duyularla gelmiştir. *Erdem, bir otoriteye uymaktır*. Erdemi buyuran başlıca üç otorite vardır: *Tanrı otoritesi, devlet otoritesi, görenekler otoritesi*.

Deneyden başka hiç bir yöntem tanımamakla, Bacon'la beraber, günümüze kadar varan İngiliz düşüncesini büyük ölçüde etkilemiştir. Doğuştan bilgi olamayacağını savunarak

Descartes'ı bir hayli yıpratmıştır. Skolastik anlayışa en yıkıcı vuruşu indirmiştir. John Lock, evrene ve onun olaylarına özdekçi bir gözle bakıyor.

Cumberland

Richard Cumberland (1632 – 1716), erdem alanında XVIII. yüzyıl düşüncesine öncülük etmektedir. XVIII. yüzyıl erdemcileri başlıca iki yolda yürüyeceklerdir: Cumberland'ın yolu, Hobbes'ın yolu. *Thomas Hobbes* (1588 – 1679) erdemi, herkesin herkesle kavgasının zorunlu bir sonucu saymaktaydı. Hobbes'da toplumcuymdu. Devlet, bir dereceye kadar, herkesin herkesle kavgasına son verdiği için erdem de, devlet buyruklarını yerine getirmek demektir.

Cumberland'a göre, erdem bir güvenlik gereksinmesi değildir. İnsan, toplum, devlet ve evren aynı amaca doğru yürümektedirler. Bu amaç, en üstün iyiye varmak amacıdır. Çünkü insan, ancak evren ve toplumla uyumlu olarak yaşarsa mutlu olabilir.

Şu halde Cumberland'a göre erdem, Hobbes'ın dediği gibi bir korkunun sonucu değil, bir sevginin sonucudur; bir bencilliğin sonucu değil, bir özgeciliğin sonucudur; bir güvenlik gerekmesi değil, bir mutluluk gerekmesidir; bir devlet buyruğu değil, bir Tanrıya yönelme eğilimidir; bir duygu işi değil, bir akıl işidir.

Leibniz

Gottfried Wilhelm Leibniz (1646 – 1717) skolastik düşünürdür. Leibniz, insan düşüncesinin tarihsel gelişimi içinde, teoriyi pratikle birleştirmeye çalışan çok ilginç bir düşünürdür. İdealist planda düşünerek metafizik bir felsefe geliştirmiştir. Leibniz, birçok fizik gerçekleri metafizik bir dille anlatmıştır.

Varlık, som bir bütün değildir. Bu biçimler, değişik görünümlerinin altında, aynı yapıyı taşıyorlar. Bu bileşikler meydana getiren temel öge nedir? İşte *monat* düşüncesi de, felsefenin bu ana sorusuna verilmiş karşılıklardan biridir. Fizikte *atom* ve metafizikte *monat* adı verilen bu birim çeşitli düşünürlerce değişik açılardan yorumlanmıştır. Ne var ki *monat*'ı, felsefenin temel kavramı yaparak, üne kavuşturan alman düşünürü Leibniz olmuştur. İtalyan düşünürü *Giordano Bruno*, onu *bireysel Tanrılık* olarak tanımlamaktadır. *De Monade* ve *Triplici Minimo* (1591) adlı yapıtlarında Bruno, doğayla tanrıyı birsayan kamutanrıci bir anlayışla doğa-tanrının *monat*'lardan geldiğini ileri sürer. Alman düşünürü Leibniz, kendi *monat* kavramını, özdekçi yanından temizlediği Bruno düşüncesine dayamıştır. Onun için *monat*, ruhsal bir *töz*'dür.

Wilhelm Leibniz (1646-1716)

Leibniz'e göre: *Dünyamız, mümkün olan dünyaların en yetkinidir. Bu yetkin dünyada her şey en iyidir.* Evrendeki sayısız güçler arasındaki birliği sağlayan, Tanrıca önceden kurulmuş ve saptanmış bir uyum, bir *öncel düzen*'dir. Leibniz'in açısından erdem doğuştandır, dışarıdan

gelmiş bir bilginin sonucu değildir. İnsan, kendi öz tabiatına karşı bağımsız, kendi kendine karşı özgür olamaz. Şu halde, *erdem bir zorunluluktur*. Mutlu olmak için, önce mutlu bir çevrede yaşamak gerekiyor. Leibniz, mutluluğunu arayan insanlara bu çevreyi göstermektedir: Dünya.

Fransız düşünürü *Pierre Bayle* (1647 – 1706) Leibniz'e karşıt görüştedir. Bayle'a göre, akılla inan uyuşamaz. Akla uygun olana inanmak kolaydır, bunu herkes yapabilir. Güç olan, herkesin yapamadığını yapmak, akla uygun olmayana inanmaktır. Tanrı düşüncesini akılla bağdaştırmaya çalışmak boşunadır. İsteyen inan yolunu, isteyen akıl yolunu tutabilir.

La Rochefoucauld

“Bencilik kolundan tutmasa, erdem pek uzaklara diyen” La Rochefoucauld, bilim yolundan gelmiyor. Çeşitli davranışları tek açıdan ele almış, soyut olarak yorumlamıştır. *Özdeyişler*'in 1665 baskısına yazdığı ösözde şöyle demektedir: “Okuyucu için en doğru yol, kendisini kural dışı tutmaktır. Böylelikle, sözlerimin doğruluğuna ilk katılan kendisi olacaktır”.

Bu düşünüre göre: Bir kötülüğe tutulmamızı engel olan şey, birçok kötülüklerimiz oluşudur. Birini övüşümüz, bir başkasını yermek içindir. Sadece yermek için övdüğümüz de olur. Dürüst insanlar, kötülüklerini hem başkalarından hem kendilerinden gizleyebilenlerdir. İki yüzlülük, kötülüğün erdeme saygısızdır. Erkeklerin cesurluluğu ile kadınların erdemi, benlik tutkusuyla utanma duygusunun sonucudur. Borcumuzu ödemek için değil, bize ödünç verecekleri daha kolay bulabilmek için öderiz. İyilik, tembellikle iradesizliktir. Cömertlik, daha büyüklerine ulaşmak için küçük çıkarlardan vazgeçebilmektir. İncelik, ince sayılmak isteğinden başka birşey değildir. Değer bilirlilik, daha büyük alımlara kavuşmak isteğidir. Taptıklarımızı değil, bize tapanları severiz. Beğenmediklerimizi sevmek güçtür ama kendimizden çok beğendiklerimizi sevmek daha güçtür. Göz tokluğu, büyüklere sınır çizmek, küçükleri de avandırmak için erdem sayılmıştır. Nankörlüklerle karşılaşmamak için verebilmek gücünü elde tutmak gerekir. Küçük suçlarımızı açıklayışımız, büyük suçlarımız olmadığını inandırmak içindir. Yaptığımız iyilikler, ceza görmeden kötülük yapabilmemiz içindir.

Acılarımızda çeşitli iki yüzlülükler vardır. Sevdiğimiz kişinin ölümüne acırken kendi yoksunluğumuza ağlarız. En cömertçe bağışlanan şey öğüttür. Öğüt istemek ya da vermek kadar iki yüzlülük olamaz. Öğüt isteyen, verenin duygularına karşı saygı besler görünürken gerçekte kendi duygularını ona onaylatmaktan, davranışının sorumluluğunu onunla paylaşmaktan başka bir şey düşünmez. Öğüt veren de kendisine gösterilen güveni öder görünürken gerçekte kendi çıkarından ya da böbürlenişinden başka gözettği bir şey yoktur.

Kahramanlık, tehlikeyi gereği gibi görmemektir. Acıma, başkalarının dertlerinde kendi dertlerimizi anmaktır. Uğrayabileceğimiz, kendi başımıza gelebilecek yıkımların kurnazca bir sezsidir. Cimrilik el açıklığına yol açar; üçsüzlük direnmeyi, sıkılganlık küstahlığı yaratır.

La Rochefoucauld, Spinoza felsefesinin aristokrat eğlencelidir.

Aydınlanma

Geniş bir kapıdan giriyoruz. Bu kapı, XVIII. yüzyıl kapısıdır. Artık insan kendi aklını kullanarak kendi anlamını kavramak üzeredir. Evrendeki yerini bulacak, yaşama düzenini kuracaktır. Akıl, büyük fransız devrimini kotarmaktadır. Parolayı ünlü Alman düşünürü Kant

veriyor: *Aklını kullanmak gücünü göster*. Felsefe tarihi, XVIII. yüzyıla *aydınlanma çağı* adını koyuyor. Gök ölçüsü yerini yer ölçüsüne bırakmaktadır. Öbür dünya bu dünyaya inmiştir.

Antik çağ aydınlanmasının başkenti Atina'ydı. XVIII. yüzyıl aydınlanmasının başkenti Londra'dır. XVIII. yüzyılın, İngiliz düşünür ve yazarları ellerine geçirdikleri her sorunu aklın ölçüsüne vuruyorlardı. Soyut düşünce somut edebiyatla kaynaşmaktadır.

John Locke (1632 – 1704), bu büyük İngiliz düşünür ve yazarı, XVIII. yüzyıl aydınlanmasının kurucusu sayılmaktadır. Çünkü Locke, davranışlarımızı akla göre düzenlemek gerektiğini çoğunluğa yayan çoğunluğu etkileyen ilk düşünürdür. Locke'a göre erdem, bir otoriteye uymaktır. Bu otoriteler de Tanrı otoritesi, devler otoritesi, görenekler otoritesiydi. Erdem, ancak insanın bu otoritelere kendini bağımlı kılmasıyla var olabilirdi. Birey özgür olmalı, görenek ve otoritenin her türlüünden kurtulmalıydı. Erdemimizi, yeni baştan akla göre düzenlemek gerekiyordu.

Başka bir İngiliz, *William Wollaston* (1659 – 1724), erdeme, nesnelere tabiatında bulunan objektif bir ölçü aramaktadır. Ona göre *erdem doğru bir yargıdır*. Bu yargı, doğru olmayana, başka bir deyişle yalana dayanıyorsa erdemsizlik belirir. Tüm erdemler doğru yargılara, tüm erdemsizliklerde yalan yargılara dayanır. Eollaston'a göre erdem ölçüsü mantıksal doğruluktur. *Erdem doğruculuktur*.

Diğer bir İngiliz düşünürü *Samuel Clarke*'a (1675 – 1729) göre, töre yasalar, nesnelere doğal niteliklerinden doğmuştur. İnsan bu doğal niteliklerinden doğmuştur. *Erdem, nesnelere doğal niteliklerine uygun davranmaktır*. Korunmak, zayıfın doğal niteliğidir, bu yüzden ki zayıfı korumak bir erdemdir.

Shaftesbury (1671 – 1713) de erdeme estetik açıdan bakmaktadır. Ona göre *erdem, iyinin uyumudur*. Erdemli insan, kendini bir sanat ürünü gibi biçimlendirebilmiş insandır. İnsan elbette kendisini düşünecektir, ama gereken odur ki, kendisiyle birlikte başkalarını da düşünecektir. Erdemli insan, uyumlu bir bütün olarak yetişmiş insandır. Bu uyumda güzelle birleşir. Uyumlu bir bütün olarak yetişmiş insanda töresel yargılama gücü vardır. Shaftesbury'e göre *erdem toplumsal eğitim işidir*.

Samuel Clarke (1675 – 1729)

Shaftesbury (1671 – 1713)

Bu yolda yürüyen diğer İngiliz düşünürleri ise *Joseph Butler* (1692 – 1752) ve *Francis Hutcheson* (1694 – 1747) dir. Bunlara göre akıl ölçüsü, akla uygunluk zorunluluğu hepsinde ortaktır. Töresel yargılama gücünü adlandırmış, bunun vicdan olduğunu söylemiştir. Şu halde Butler'a göre erdem, kişinin kendi kendini yargılamasıdır. Mutluluk, antik Yunan düşüncesinde olduğu gibi, erdemli olmakla sağlanır.

Joseph Butler (1692 – 1752)

Francis Hutcheson (1694 – 1747)

Bernard de Mandeville (1670 – 1733), *Arılar Efsanesi* ya da *Genel Zenginliği Yapan Kişisel Kötülüklerdir* adlı yapıtını 1741 yılında yayınladı. Yapıt, XVIII. yüzyılın aydınları arasında gerçek bir fırtına kopardı. Shaftesbury'nin *The Moralists* adlı yapıtına karşı yayınlanmıştır. Mandeville, insan toplumunu bir arı kovanında inceliyordu.

Bernard de Mandeville (1670 – 1733)

Sokrates şunu demişti: Erdemlerimiz olmazsa, toplumumuz çürür. Bernard de Mandeville de ters açıdan şunu demektedir: *Erdemsizliklerimiz olmazsa, toplumumuz gelişmez*. Mutluluk erdemli olmaya bağlıdır diyen Shaftesbury'e karşı çıkan Mandeville'e göre mutluluk erdemsiz olmaya bağlıdır. Kişiyi mutlu kılan bencilliğidir. Erdem, kendimizi başkalarından üstün tutmak çabasıdır. Bir başka deyişle bir çeşit komplekstir, aşağılık duygusudur. Oysa uygarlığı yaratan erdemsizliklerdir. Erdemsizlikler insanları ileriye götüren bir kamçıdır. Bencillikle kamçılanmayan insan miskin biridir, ne kendine hayrı olur ne de toplumuna.

İngiliz *David Hume* (1711 – 1776), akıldan kuşulanmakla işe başlıyor ve soruyor: Akıl her sorunu çözebilir mi? Şu halde aklın yetkisini iyice tanımamız gerekir. Aklımızı işleten düşüncelerimiz, dış duylardan ya da iç duygulardan alınmıştır. Bir davranışın erdemli ya da erdemsiz olduğunu sadece aklımızın ölçüsüyle çıkaramayız. Ölçümüz, akıldan çok bir duygu ölçüsüdür. Şu halde *erdem, toplum içinde doğal bir duygudaşlıktır*.

David Hume (1711 – 1776)

XVIII. yüzyıl aydınlığı İngiltere'den, önce Fransa'ya, sonra Almanya'ya geçmiştir. Hepsinin de özlemi bir ozanımızın şu dizelerinde özetlenmiştir.

Beni koyup gitme
Sen, ak aydınlığı aklın.

Fransız *Julien de la Mettrie* (1709 – 1751); ne zararı var, akıl bizi gerçek nedenlere doğru götürüyor, oysa bu sonuçları değiştirmez ki. Böhürlenme duygumuzu toplumun yararına kullanıyoruz, işte bu erdemdir. Mutluluğu engelleyen önyargılardır, işte akıl önyargıların hakkından geliyor artık. Vicdan sızısı, pişmanlık gibi boş ve değersiz üzüntülerden kurtulmalıyız.

Julien de la Mettrie (1709 – 1751)

Claude Adrien Helvétius (1715 – 1771)

Bir başka Fransız düşünürü ise, *Claude Adrien Helvétius* (1715 – 1771) de bencillikle erdemın uyuşabileceği düşüncesindedir. Nedeni ne olursa olsun *erdem, toplumun yararına olan davranışlardır*. Bütünün mutluluğu, kişilerin mutluluğunun toplamıdır. Helvétius'de, Sokrates gibi erdemın ancak eğitimle meydana çıkarılıp geliştirilebileceğini savunmaktadır.

XVIII. yüzyıl aydınlığının bir başka düşünürü de *Georges Berkley*'dir (1685 – 1753). İngiliz düşünürü Berkeley'e göre var olmak, idrak etmek ya da idrak edilmektir. İdrak etmeyen ya da idrak edilmeyen yok demektir. Şu halde madde düşüncedir. Ruh, fikirleri idrak ederek zeka, onları meydana getirerek irade olur. Görüldüğü gibi Berkeley ruçudur, doyumcudur. Çevremizde bir varsa eğer, bunlar ancak duyularımızda idrak ettiğimiz şeylerdir. Ruhtan ayrı bir cevher, bir madde yoktur; maddeyi madde eden ruhtur, ruhun idrakıdır. Maddenin varlığı bir kuruntudur. *Var olmak algılamaktır* der Berkeley. İnsanlar sonsuz güçlü ruhun, eşdeyişle Tanrının, etkisiyle düşünceler algılayan ruhlardır.

Georges Berkley (1685 – 1753)

Thomas Reid (1710 – 1796)

XVIII. yüzyıl akılcılığının doğal sonucu olan deneycilik, İskoçya okulunun elinde biçim değiştirmiştir. Bu okulun kurucusu Glasgow Üniversitesi Profesörü Thomas Reid'dir (1710 – 1796). Reid'a göre dış deneylerden başka, onlar kadar önemli olan, bir de iç deneyler vardır. Erdem yargısının meydana gelmesi için hiç bir dış deney gerekmez. Doğruyla yanlışı, iyiyle

kötüyü ayırt eden insanla beraber doğmuş olan yargı gücüdür. Sağduyu, her sağlam insanda aynıdır, değişmez. Şu halde, Reid'a göre *erdem, bir içgüdüdür*.

Fransız maddecilerden *Paul-Henri Baron d'Holbach*'sa (1723 – 1789) bu düşüncenin tam tersini savunmaktadır. Nedenini çözemediğimiz bir olayla karşılaştık mı Tanrıdan medet umuyoruz. Bütün nedenler maddeden doğmaktadır. Maddeyle açıklanamayan hiç bir neden yoktur. Tek bilim, fiziktir. Şu halde, *erdem fiziktir, bir molekül hareketidir*.

Paul-Henri Baron d'Holbach (1723 – 1789)

Bir ansiklopedi kurmak davranışı, XVIII. yüzyılın en önemli davranışlarından biri olmuştur. Fransız Ansiklopedisi, pek küçük bir azınlığın elinde bulunan bilimi geniş toplumlara yaymıştır. Ansiklopedinin ilk cildi 1751 yılında yayımlanmıştı ve XVIII. yüzyıl aydınlanmasına uygun olarak *Akla Göre Düzenlenmiş Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Ansiklopedisi* adını taşıyordu. Bu ilk ansiklopedi 35 cilt olarak 1780 yılında tamamlandı. Bu büyük işte emeği olanların başında *d'Alembert, Diderot, Voltaire, Rousseau, Baron d'Holbach* gelmektedir.

Ansiklopedinin ilk yayıncısı *Jean d'Alembert* (1717 – 1783) ne maddeye, ne de ruha bel bağlamayan bir kuşkucuydu.

Jean d'Alembert (1717 – 1783)

Francois Marie Voltaire (1694 – 1783)

Francois Marie Voltaire'se (1694 – 1783) bir düşünürden çok bir yayıcı, bir dilci, bir etkiliyecedir. Gününe göre aşırı sayılan birçok yeni düşünceleri Fransa'ya o sokmuş, o tanıtmıştır. Voltaire yeni bir dünya görüşü peşindedir. Bu dünya, aklın egemenliğine girmelidir.

Voltaire, ünlü *Felsefe Sözlüğü*'nün *Erdem* maddesinde erdemi kısaca, *benzerine iyilik etmek*'le tanımlamaktadır. Erdem nedir? Bizim için iyi olan, topluluk için yararlı olandır. Dünyadan el etek çekmiş bir adam kendi başına iyi bir insan olabilir, ama ben ancak başka insanların yararlanacağı erdemli bir davranışta bulunduğu zaman ona erdemli bir insan diyebilirim. İnsanlar arasındaki erdem bir iyilik alışveriştir.

Gene aynı sözlüğün *Kötü* maddesinde de şunlar söylenmektedir. İnsanoğlu hiç de kötü olarak yaratılmamıştır. Ama hastalandığı gibi kötüleşebilir de. Gerçekten kötü olarak, daima dünyayı karıştırmak isteyen kimi politikacılarla kendilerini bu politikacılara kiralayan birkaç bin serseriden başkası kalmıyor. Aynı sözlüğün *Töre* maddesinde de şöyle der: Nasıl tek geometri varsa, öylece tek töre vardır. Töre, ne boş inançlarda, ne de dinsel dogmalardadır.

Voltaire, sözlüğünün *Doğruya Eğriye Dair* maddesinde şu düşüncüyü ortaya atmaktadır: Bize doğruluk, eğrilik duygusunu kim vermiş? Eğri değil, doğru olunuz. Voltaire, sözlüğünün *Eşitlik* maddesine de şöyle başlamaktadır: Köpek köpeğe, at ata ne borçludur? Hiç bir şey. Hiçbir hayvan ötekinin buyruğu altında değildir. Ama insanoğlu akıl denen Tanrı ışığına kavuşmuş. Ne kazanmış biliyor musun? Dünyanın her yerinde köle olmayı. Voltaire'e göre hayvanlar akılsız oldukları için özgürdür. Yaratılışlarına bağlı olan yetiler bakımından bütün insanlar eşittirler. İhtiyaçları olmasa bütün insanlar zorunlu olarak eşit olacaklardı. İnsanoğlu yapısına uygun bir iklim bulmamıştır. Açık bir deyişle, insanlar hayvanlar gibi doğaya uymamaktadır. Öyleyse insanoğlunun doğayla çatışması akılla, bir başka deyişle, insanlığı ile başlamaktadır. Ama bu akıl, bu insanlık niçin eşitsizliği doğuruyor? Eşit olmak için herhalde doğaya uygun olmak mı gerekir? Soyumuza kancayı takan yoksulluk, bir insanı bir başka insanın buyruğuna vermektedir. Eşitsizlik *talihsizlik*'le başlar. Her insan doğuştan, başkasını ezmeye, zengin olmaya, zevke, safaya eğilimlidir. Şu *talihsiz* dünyamızda bir arada yaşayan insanların iki sınıfa, buyuran varlıklılarla iş gören yoksullara ayrılması imkansızdır.

Voltaire'e göre insan toplumunun bozulmaması için köleliklerini yapmalıdırlar. Bu, dilencilik ederek gururu büsbütün kırmaktan iyidir. Voltaire'e göre, hiçbir şeyi olmayan bir sürü insanlar bulunmalıdır. Çünkü hali vakti yerinde bir adam kendi toprağını bırakıp sizinkini sürmeye elbette gelmeyecektir. Voltaire katıksız metafizikçidir.

Voltaire'in genel düşüncesi şöyle özetlenebilir: Ayaktakımı hiçbir zaman akıldan yararlanamayacaktır. Bu sınıfın kendisini aydınlatmaya ne vakti ne de yeteneği vardır. Aydınlanmış Monarşi bunları yönetir. Akıllı bir kral en iyisidir. Tarihsel değişmeler, akıl ve din çekişmesinden doğmuştur. Akıl, doğal dindir. Ulusları aydınlatarak, hurafelerin pençesinden akıllı kişiler kurtaracaklardır. Tanrı, en yüksek varlıktır. Din, bu yüksek varlığa tapmaktan ibarettir. Akıl, bu yüksek varlığın varlığını tanıtlar. Töre, Tanrının insanlara verdiği akılla kavranan doğal bir güçtür. En büyük töre yasası haksızlık yapmamaktır.

Voltaire, *Özgürlük* maddesinde şunu demiştir: İradenin kesin bir zorunlulukla dilediği şeyi yapmak gücüdür. Canının istediğini yapmak gücünden başka bir şey değildir.

Alman düşünürü *Christian Wolff* (1679 – 1754), Leibniz'in dağınık düşüncelerini bilimsel bir sistem içinde toplamıştı. Evrenin iyi bir Tanrı eliyle yaratıldığını, mümkün alemler içinde mümkün olan mümkün olan en iyi alem olduğunu ileri sürmekteydi. Gerilen kötülükler bir zorunluğun sonucuydu.

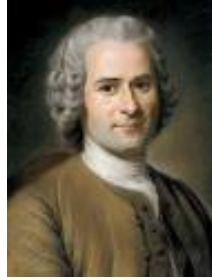
Christian Wolff (1679 – 1754)

Denis Diderot (1713-1784)

Büyük Fransız düşünürü Denis Diderot (1713 – 1784), XVIII. yüzyıl Fransız özdeçiliğini, doyumculukla temellendirmektedir. Lenin, Diderot'un "hemen hemen çağdaş diyalektik materyalizmin sonuçlarına vardığını" söylemektedir. Denis Diderot'un düşünceleri kısaca şöyle özetlenebilir: Evrendeki bütün olguların özü *bir*'dir. Madde dışında bir ruhun varlığı boş bir kuruntudan ibarettir.

Fransız düşünürü *Jean-Jacques Rousseau* (1712 – 1778) çeşitli konular üzerine *Demeç*'leriyle ünlüdür. Dijon akademisi, 1749 yılında bir yarışma düzenlemişti: Bilimlerle sanatların ilerlemesi erdemimizi geliştirdi mi? İnsan iyiydi, onu kötü eden uygarlıktır. Birkaç yüzyıl önce Avrupalılar mutlu bilgisizlikleri içinde erdemli yaşıyorlardı. Bu bölgede edebiyat sanatının yeniden dirilerek erdemsizliklerin türemesine Müslümanlar sebep oldu. Müslümanlar, Bizans'ı silip süpürmeseydiler Avrupa'da bir yeniden doğuş (Rönesans) olmayacak, Avrupalılar da mutlu bilgisizlikleri içinde erdemli erdemli yaşayıp gideceklerdi.

Jean-Jacques Rousseau (1712 – 1778)

Rousseau, bu düşünceleri savunan *Bilimler Sanatlar Üstüne Demeç* adlı eserine şöyle başlamaktadır: Ün nedir? Edebiyat, sanat ve bilim insanları kuşatan zincirleri çiçeklerle süsler, özgür yaşamak için doğmuş görünen insanlardaki o doğal duyguyu boğar, tutsaklıklarını sevdirebilir ve onları sözde uygar uluslar sınıfına sokar. Bilimler ve sanatlar kral tahtlarını sağlamlaştırmışlardır. Bilim ve sanat yükseldikçe erdemin silindiği görülür. Astronomi saçma inançlardan doğmuştur; hitabet tutkudan, kinden, dalkavukluktan; geometri cimrilikten; doğa bilgisi boş bir merakтан; herşey, töre bile insanın kibrinden. Bilimlerin ve sanatların bizim kötü eğilimlerimizden çıktıkları açıktır. Lüks onları beslemese sanatlar ne işe yarardı, haksızlık olmasa hukukun ne yararı olurdu? Lüksün zorunlu sonucu olan törenin bozulması, böylelikle zevklerimiz de bozulmasına sebep olmuştur. İlkçağların sadeliğini özlemle anmadan erdemi düşünemiyoruz artık. Romalılar sanat zevklerini geliştirdikçe askerlik değerlerinin azaldığını görmüşlerdir. Sultan Ahmet, matbaayı yurduna sokmamak için direnmekte haklıydı. İnsan kafasının bütün saçmalıklarını yarına iletcek bu makine ne kadar korkunçtur. Krallar bu korkunç makineyi kapı dışarı etmelidir. Ey erdem, sade ruhların

ince ve yüksek bilgisi, seni öğrenmek için bu kadar araca ve zahmete ne gerek var? Senin ilkelerin bütün yüreklere kazılı değil mi?

Ruhun derinliğinde bir tüze ve bir töre ilkesi vardır. Bu ilke ruhla birlikte doğmuştur. Ne dersek diyelim, yaptığımız işin iyi ya da kötü olduğunu biz onunla ölçeriz, başkalarının işlerini de bu ilkeyle ölçeriz. İşte ben buna *vicdan* derim.

1754'te Dijon Akademisinin açtığı yarışmaya ikinci kez katılan Rousseau, *Eşitsizlik Üstüne Söylev* adlı eserini sunmuştur. Rousseau, iki çeşit eşitsizlik belirtiyor: Doğal eşitsizlik, siyasal eşitsizlik. Doğal eşitsizlik sağlıksal ve bedensel güçlerin eşitsizliğidir. Siyasal eşitsizlikse toplumsal üstünlüklerin yarattığı eşitsizliktir. Ona göre doğal eşitsizlik, gerçek eşitsizlik değildir. *Gerçek eşitsizlik uygarlıkla başlamaktadır*. İlkel insan eşit ve özgürdü. Toplumsal insan da eşit haklarla yapacağı sözleşme ve yasalarla kendi özgürlüğünü kendisi sağlayacaktır. Toplumda herkes aklının yasasına uyar. Mülkiyetin çıkması uygar toplumları doğurdu ve özgürlüğün, törenin, eşitliğin çöküntüsü başladı. Devlet baskısı bu çöküşün en yüksek noktasıdır. Her vatandaşa görevlerini sevdirecek bir uygarlık dini olmalıdır. Töre de, din gibi, Tanrısal bir duygudan meydana gelir. Bu duygu ben sevgisinin gelişmesi sonucu olan vicdan duygusudur. *İnsan iyidir*, yabancı bir şey onu değiştirmedikçe de iyi kalacaktır. İnsanın tek tutkusu ben sevgisidir ki onun da iyilik ya da kötülükle hiçbir ilgisi yoktur. İnsan, içinde bulunduğu koşullara göre iyi ya da kötü olur. Kölelik bağı, insanların karşılıklı ilişkileriyle başlamaktadır. *Kendisini öteki için kesin olarak gerekli kılamayan adam, onu hiçbir zaman köleleştiremez*. Öyleyse gerçek eşitsizlik bu gereklilikle, daha açık bir deyişle uygarlıkla başlamaktadır.

Eşitsizlik Üstüne Söylev'in ikinci bölümü şu sözlerle başlıyor: Bir toprağı ilk olarak çevirip, “burası benimdir” demeye cesaret eden ve çevresinde buna inanacak kadar budalalar bulan adam, uygar toplumun babasıdır. Kazıkları çekip atarak ya da hendeği doldurarak öteki insanlara, “bu adamı dinlemeyiniz, meyvelerin herkesin olduğunu ve toprağın hiç kimsenin olmadığını unutursanız mahvolursunuz” diyebileyecek bir adam, insanlığı ne kadar suçlarda, savaşlardan, yoksulluktan ve acılardan korumuş olurdu.

Öyleyse bu iş nasıl oldu? Bir adam çıkıp da bir toprak parçasının çevresine kazıklar çakıp, nasıl “burası benimdir” diyebildi? Rousseau, bu sonucu şöyle bir gelişmeye bağlamaktadır:

1. İnsanın ilk duygusu, korunma duygusudur.
2. Zihinler aydınlandığı oranda hünerler gelişti.
3. En hünerli, en sayılan oldu. Bu durum ilk eşitsizliğe atılan en büyük adımdı.
4. Para doğmadan önce varlık, toprak ve hayvanlardan ibaretti. Babalardan çocuklara geçen bu varlık gittikçe büyüyünce, kimileri için mülklerini ancak başkalarının zararına büyütebilmekten başka bir şey kalmamıştı. Ezmek ve ezilmek böylelikle belirmeye başladı.
5. Varlıklılar, çıkarları gereği, birbirleriyle dayanışmak zorundaydılar. Buna karşı yoksullar da kendilerini korumak için barış ve düzen yasaları koymak zorunda kaldılar. *Toplumsal sözleşme gereği devlet* böylece doğmuş oldu.

Rousseau, ünlü *Söylev*'ini şu sözlerle bitirmektedir: Eşitsizlik, doğal değildir, gücünü insan aklının gelişmesinden almakta ve sonunda mülkiyet yasalarıyla gerçekleşmektedir.

Montesquieu

Özgürlük nedir ve nasıl elde edilir? 1789'da yayımlanan İnsan Hakları Bildirisi'nin birinci maddesi: İnsan özgür doğar, özgür yaşar. Doğrusu ise: İnsan özgür doğmalı, özgür yaşmalıdır. 1922 yılında faşizmin sözcüsü Mussolini şöyle demektedir: Bizden özgürlük değil, ekmek istiyorlar, ekmek!..

İnsan Hakları Bildirisi, özgürlüğü şöyle anlatmaktadır: *Başkalarına zarar vermeden istediğini yapabilmek*. Nitekim, 1818 Connecticut Anayasası, bu soruları daha da pekiştirmiştir: *Her yurttaş, her konudaki düşüncelerini serbestçe konuşmak, yazmak ve yaymak hakkını taşır, ancak bu özgürlüğün kötüye kullanılmasından da sorumludur*. Yüz maddelik bir yasa, ilk maddesinde ortaya attığı özgürlük ilkesini, geriye kalan doksan dokuz maddeyle kısıtlamaya çalışmaktadır.

Montesquieu (Charles-Louis de Secondat, 1689 – 1755), özgürlük sözcüğünün serüvenini şöyle anlatmaktadır. Demokrasilerde ulus her istediğini yapıyormuş görüldüğünden, özgürlüğü demokrasiye mal etmişler, ulusun yetkisiyle özgürlüğünü birbirine karıştırmışlardır.

Charles-Louis de Secondat Montesquieu (1689 – 1755)

Özgürlük, kanınların izin verdiği her şeyi yapabilmek hakkıdır. Özgürlük, yetkinin kötüye kullanılmadığı yerde vardır. Yetki, gene yetkiyle sınırlıdır. En yetkin devlet biçimi, İngiliz şartlı monarşisidir (meşrutiyet). Her ulusa uygulanabilecek kanun yapılamaz, kanun her ulusun yapısına göre değişik ve o yapıya uygun olmalıdır. Güçlü akıl, tarihi etkiler. Din, siyasal bir mekanizmadır, kanunların yetmediği yerde başlamalı ve kanun eksikliğini tamamlamalıdır.

Özgürlük, kişinin duyduğu güvenlik ya da güvenliği üstüne edindiği kanıdır. Devlet yönetimiyle ilgili özgürlüğü meydana getiren, yalnız temel kanunların hükümleridir. Felsefe anlamında özgürlük, kişinin istediğini yapabilmesi, hiç olmazsa istediğini yapabildiği kanısını taşımasıdır. Siyasal anlamda özgürlük, kişinin güvenliğidir, hiç olmazsa güvenlik içinde yaşadığı kanısını taşımasıdır. Şu halde vatandaş özgürlüğünün başlıca dayanağı, ceza kanunlarının iyi niyetidir. Vatandaşların suçsuzluğu güven altına alınmazsa özgürlüğü de güvenli olamaz. Ceza kanununun her cezayı, suçun özünden çıkarması özgürlüğün başarısı demektir. Böylece her çeşit bireysel yargı ortadan kalkar.

Kölelik demek, bir insanın malı ile ve vücudu ile başka bir insanın avucunun içinde olmasıdır. Kölelik, kölenin işine yaramadığı gibi efendinin işine de yaramaz. Kölelik, doğal hukuka olduğu kadar medeni hukuka da aykırıdır.